

Ottar

Mangeromstuftene

4 · 2024 · Nr. 350 · Årgang 70

UiT Norges arktiske universitetsmuseum

Våren 2013 gjorde tidligere fotograflæringer June Åsheim og Konstanse Karlsen ved Tromsø Museum, en fotodokumentasjon ved Tromsø Skipsverft. De dokumenterte arbeidslivet, båter og bygninger. Sammen med fotograf Mari Karlstad gjennomførte de også en portrettetfotografering og tok et gruppebilde av alle ansatte. Fotografiene inngår i Tromsø Museums (nå Norges arktiske universitetsmuseum) fotoarkiv som en dokumentasjon over Tromsø sentrums siste store industriarbeidsplass.

Foto: Konstanse Karlsen, Norges arktiske universitetsmuseum (tsd755) Lisens: CC BY-NC-ND 3.0
Tekst kilde: utstillingskatalog «FOTOGRAFI SOM FAG, Svennearbeid ved Tromsø Skipsverft våren 2013»

Ansvarlig redaktør:

Ingrid Sommerseth

Hefteredaktør:

Bjørnar J. Olsen

Manuskript og tips om tema,
bes sendt til:

Ottar, Norges arktiske universitets-
museum, PB 6050, Langnes,
9037 Tromsø

Tlf. 77 64 40 00

E-post: ottar@uit.no

Ottar digitalt:

<https://septentrio.uit.no/ottar>

Ottar utgis av Norges arktiske universitetsmuseum
og akademi for kunstfag
UiT Norges arktiske universitet
Utkommer med 4 hefter i året. Årgang 70.

Grafisk produksjon og trykk:

Grafiske tjenester, UiT Norges arktiske universitet.

Den digitale utgaven av dette heftet er tilgjengelig på

<https://doi.org/10.7557/ottar.7042024>

Redaksjonen er ikke ansvarlig for den enkelte forfatters synspunkter.

Alle tekstene i dette Ottar-heftet er lisensiert med [CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/). Den enkelte artikkelforfatter er opphaver. For informasjon om gjenbruksvilkår for de enkelte illustrasjonene, følg lenker i bildeteksten.

ISSN 2704-0933 (online)

ISSN 0030-6703 (trykt utgave)

Ottar

Mangeromstuftene

Populærvitenskapelig tidsskrift fra
Norges arktiske universitetsmuseum
nr. 350 · 2024

Ottar sa til Herren sin, Alfred konge, at han budde lengst nord i landet ved Vesthavet. Han sa at landet likevel var mykje lenger mot nord, men at det er heilt ubygt. Einast på nokre få stader her og der held finnar til. Om vinteren driv dei med jakt og om sommaren med fiske ved havet.

Slik begynner fortellingen til den nordnorske høvdingen Ottar. Omkring 890 foretok han en reise til England, og ga Kong Alfred en beretning om Nord-Norge og om en ferd langs kysten til Kvitsjøen. Beretningen ble føyd inn i kong Alfreds oversettelse av Orosius' verdenshistorie. Inspirert av den gamle håløyghøvdingens nysgjerrighet og fortellerglede, har OTTAR siden 1954 trykt artikler om nordnorsk og arktisk natur, kultur og samfunnsliv.

Forside:

Ytre Oksvika i Øyfjorden, Sørøya.
Foto: Torbjørn Preus Schou

Bakside:

Hellegrup på Mellaneset, Berlevåg
kommune.
Foto: Elin Rose Myrvoll

Innledning

Bjørnar J. Olsen.....2
<https://doi.org/10.7557/ottar.7952>

Jernalder og mellomalder på kysten av Nord-Troms og Finnmark –
Samisk kunnskap og levevis i møte med norrøne og østlige grupper
Elin Rose Myrvoll 3
<https://doi.org/10.7557/ottar.7951>

Mangeromstufter – en presentasjon

Jørn Erik Henriksen.....13
<https://doi.org/10.7557/ottar.7929>

Kongshavn og Skonsvika. Norsk-russisk maktmøte i middelalderens Finnmark?

Bjørnar J. Olsen.....21
<https://doi.org/10.7557/ottar.7953>

Mangeromstuftenes opphav og opphør

Jørn Erik Henriksen.....30
<https://doi.org/10.7557/ottar.7954>

Finnmark mellom øst og vest

Reidun Laura Andreassen.....39
<https://doi.org/10.7557/ottar.7955>

Innledning

<https://doi.org/10.7557/ottar.7952>

Denne utgaven av Ottar tar for seg et særegent arkeologisk fenomen, de såkalte «mangeromstuftene». Dette er tufter etter noen svært spesielle hus og bygninger som, foruten en tuft på russisk side, bare finnes langs kysten av Nord-Troms og Finnmark. Tuftene framstår som klynger av rom forbundet med ganger og passasjer, og er ofte omgitt av en felles ytre voll. De dateres hovedsakelig til perioden 1200–1450.

Mangeromshusene tilkom i en periode av mellomalderen da de nordligste kystområdene for alvor kom i søkelyset for ulike økonomiske og politiske interesser utenfra. Dette både gjennom handel og skattlegging av den samiske befolkningen, men også for etablering av egne bosetninger og med tilhørende ambisjoner om politisk kontroll. I mangeromshusenes tid endret derfor dette kystområdet karakter. Fra å være et overveiende samisk bosetningsområde, får vi nå en situasjon der samene etter hvert kommer i mindretall og der økonomi og bosetning i økende grad ble styrt av utenforliggende behov og interesser.

Mangeromstuftene var gjenstand for omfattende undersøkelser gjennom et stort internasjonalt og tverrvitenskapelig prosjekt i årene 2001 til 2005. Resultatene fra dette «mangeromsprosjektet» er presentert i en rekke publikasjoner, også populærvitenskapelige. I denne utgaven av *Ottar* presenteres imidlertid for første gang en bredere populærvitenskapelig gjennomgang av forskningen på disse spektakulære kulturminnene. Her kompletteres også kunnskapen om mangeromstuftene gjennom nye registreringer og forskning.

Mangeromshusene er som oftest anlagt på steder som allerede hadde samisk bosetning. I den første artikkelen ser *Elin Rose Myrvoll* nærmere på dette forholdet og på hvilke konkrete arkeologiske spor vi har av den samiske bosetningen i jernalder og mellomalder langs kysten av Nord-Troms og Finnmark. Dernest gir *Jørn Erik Henriksen* en presentasjon av mangeromstuftene og hva som kjennetegner dem. Her redegjøres det også for tuftenes kronologi, deres geografiske fordeling og hvordan den stemmer overens med hvor vi finner de eldste fiskeværene i Finnmark.

På 1200-tallet ble to store mangeromsanlegg etablert like ved Berlevåg på nordvestkysten av Varangerhalvøya. Anleggene var i bruk samtidig over en periode på 150 år. I den tredje artikkelen presenterer *Bjørnar Olsen* resultater fra de

omfattende arkeologiske utgravningene som ble foretatt her, og ser nærmere på hvem som kan ha bygd og brukt anleggene. I den påfølgende artikkelen går *Jørn Erik Henriksen* løs på det sentrale spørsmålene om hva som utgjør mangeromshusenes arkitektoniske opphav og hvorfor de ble tatt i bruk? Han ser også på mangeromshusenes opphør og spør om det var trekk ved mangeromshusene som levde videre i lokal byggeskikk på kysten av Finnmark helt opp mot moderne tid?

I den siste artikkelen ser *Reidun Laura Andreassen* på Finnmarks økonomiske og kulturelle posisjon i vikingtid og mellomalder, og hvordan det kan gi perspektiv på mangeromstuftenes funksjon og opphav. Fremstillingen tar utgangspunkt i arkeologiske funn og kulturminner fra Vest-Finnmark, med særlig vekt på det rike arkeologiske materialet fra Loppa.

Bjørnar J. Olsen
hefteredaktør

Utvalgt litteratur:

- Henriksen, J. E. 2008. Mangeromstufter på finnmarkskysten. I I. Hage, E. Haugdal, Elin, B. Ruud og S. Hegstad (red), *Arkitektur i Nord-Norge*. Bergen: Fagbokforlaget, 163–202.
- Olsen B., Urbańczyk, P. & Amundsen, C. (red.) 2011. *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Oslo: Novus.

Jernalder og mellomalder på kysten av Nord-Troms og Finnmark – Samisk kunnskap og levevis i møte med norrøne og østlige grupper

Elin Rose Myrvoll

<https://doi.org/10.7557/ottar.7951>

Mangeromstuftene ligger på steder som også har samiske kulturminner fra jernalder og mellomalder. Kanskje var den samiske bruken og kunnskapen samene hadde om ressurser og ressurstilgang en faktor som også gjorde stedene attraktive for de som anla mangeromshusene? La oss se på hvilke spor vi finner etter den samiske befolkninga fra jernalder og århundrene før mangeromshusene kom til. Hva prega situasjonen og hvordan påvirka mangeromshusene samisk byggeskikk?

Den samiske befolkninga i Nord-Troms og Finnmark livnærte seg i store trekk av fangst, fiske og samling i jernalderen. Dateringer og funn fra Pasvik og Spildra viser innslag av småfe, og for Pasviks vedkommende trolig også tamreinhold, mot slutten av tusenåret. Bosettingsmønsteret var basert på flyttinger mellom sesongvise boplasser tilpasset ressurstilgangen i de ulike

årstidene. Langs kysten spilte fiske en særlig rolle i tillegg til fangst av villrein, sel, kval og fugl. Bær og plantevekster var også kjærkomne matkilder. De vanligste samiske bosettingssporene i kyst- og fjordstrøkene fra denne perioden er urgraver, hellegroper, gamle- eller telttufter, og nausttufter. De finnes ofte i kombinasjon med hverandre på samme sted. I løpet av mangeromsprosjektet ble

Figur 1.1: Ei mer enn 2000 år gammel tuft utgravd på Slettnes, Hammerfest kommune.
Foto: Bjørnar Olsen

Figur 1.2: Undersøkt slettnestuft, Kongshavn, Berlevåg kommune. Foto: Bjørnar Olsen

det registrert en rekke slike miljøer med ulike samiske bosettingsspor.

Også i innlandsområdene er det mange samiske kulturminner i form av ildsteder, gammetufter, fangstanlegg og andre spor etter villreinfangsten. La oss se nærmere på de samiske kulturminnene fra jernalder og tidlig mellomalder i Nord-Troms og Finnmark.

Slettnestuffer – runde gammetufter med lange tradisjoner

Med unntak av graver, og etter hvert hellegrøper, var det lenge få kjente samiske bosettingsspor fra denne perioden i Nord-Troms og Finnmark. Årsaken til dette kan være at tuftene fra denne tida var vanskelig å få øye på sammenlignet med tuftene etter de svært synlige grophusene fra steinalderen. Golvflata i disse tuftene kan så vidt sees som ei rund forsenking i terrenget og veggkonstruksjonene vises i beste fall som en svak voll

rundt golvflata. Det sier seg selv at i områder med vegetasjon og gress blir de svært vanskelig å finne. De første tuftene av denne typen ble oppdaget på Slettnes tidlig på 1990-tallet, og fikk navn etter stedet. Siden er det funnet såkalte slettnestuffer en rekke steder i fjord- og kyststrøkene i Finnmark. Tuftene er spor etter både torvgammer og telt, og de relativt lette konstruksjonene er trolig uttrykk for sesongboplasser i et mobilt bosettingsmønster.

Slettnestuftene er spor av boliger lik de vi kjenner som samiske gammer og telt fra nyere tid. De har en rund golvflate med et sentralt plassert ildsted med «armer» (*bearpmet*), det vil si to rekker med stein som løper fra ildstedet mot døråpninga, se figur 1.1. Av og til løper slike armer også mot den bakre delen av tufta. Denne inndelinga av golvflata har klare likhetstrekk med beskrivelser av samiske gammer og telt i historiske og etnografiske kilder. Golvflata beskrives her som inndelt i områder med ulike funksjoner og bruk; *árran*-ildstedet, *boaššu* – området bak ildstedet, *uksa* – området

mellom ildstedet og døråpninga. Dokumentasjon av slike tufter fra tida like før begynnelsen av vår tidsregning, viser at dette er en byggeskikk med stor tidsdybde.

I mangeromsprosjektet ble det registrert boplasser med slettnestuffer fra både fra jernalder og mellomalder. Forekomsten av mangeromstuffer på steder der disse og andre eldre samiske kulturminner forekommer, viser at man har valgt steder som hadde tidligere eller samtidig samisk bosetting. Særlig gode eksempler på dette finner vi i Kirkegårdsbukta ved Forsøl i Hammerfest kommune, Værbukta i Måsøy kommune, og i Kongshavn og Løkvik i Berlevåg kommune. Her skal se vi nærmere på noen samiske kulturmiljø fra jernalderen i området ved mangeromsanlegget i Kongshavn.

Et steinkast øst for mangeromsanlegget og like vest for Kjølnes fyr, lå det fire slettnestuffer. De lå eksponert til på en gammel strandterasse med fri utsikt til storhavet. Tuftene var så vidt synlige i lyngen, men undersøkelsen viste med all tydelighet at dette en gang hadde vært en boplass. Siden nedbrytningsprosessen var kommet så langt, var det imidlertid vanskelig å avgjøre om de undersøkte tuftene opprinnelig hadde vært gammer eller bare lettere teltkonstruksjoner i kombinasjon med torv.

To av de fire tuftene ble utgravd. Den yngste av dem ble datert til perioden 680–940 e.v.t., og hadde utgang på sjøsida. Den var noe nedgravd og delvis bygd over ei anna tuft med rund golvflate, som derfor måtte være eldre. Utgravningene viste at den siste var etter et telt.

Den første tufta hadde ei inndeling av golvflata lignende det som er beskrevet over, men hadde i tillegg et anna interessant trekk. Bak ildstedet i boaššu-området, lå tre kvalbein plassert på rekke. I tillegg ble det funnet deler av kvalbein spredt rundt på golvflata både i denne og i den eldre nabotufta. Også andre steder i Finnmark, blant anna i Nesseby/Unjárga, er det funnet kvalbeinsknokler i tilknytning til ildsted i slike tufter. Kvalbein inngår også som byggematerialer i mangeromshusene, og dette gjelder også anlegget i Kongshavn. Kvalbein funnet i hellegroper på Mellaneset, 1,5 kilometer sørøst for Kongshavn, understreker viktigheten og anvendeligheten av kvalprodukter for de som levde langs kysten.

Kulturmiljøet på Mellaneset består av en teltboplass, hellegroper, og funn av kvalbein. Både teltboplassen og ei av hellegropene blei utgravd. Teltboplassen framsto som ei rydda golvflate i det steinete underlaget med rester av omgivende teltring. Utover det hadde den ingen klare strukturer, og har trolig vært gjenbrukt flere ganger.

På golvflata fantes konsentrasjoner av trekol og varmepåvirka stein, noen små skår av asbestblanda (kjelmøy)keramikk, samt en skinnskraiper og avslag av kvartsitt. Datering av trekull fra lokalt trevirke (selje/vier) ga som resultat 90 f.v.t.-30 e.v.t. . Teltringen var med andre ord eldre enn den daterte tufta i Kongshavn.

Hellegroper – storproduksjon av spekkolje

I synsfeltet fra teltboplassen på Mellaneset og i retning sjøen ligger ei rekke med 19 hellegroper, som strekker seg nordvestover mot Kjølnes fyr. Også nær mangeromsanlegget i Skonsvika, like ved Berlevåg flyplass, ligger en stor samling av hellegroper.

Hellegropene finnes mange andre steder langs kysten av Finnmark og Nord-Troms. Særlig området ved Lyngenfjorden og Arnøya har tallrike hellegroper. De er ikke funnet på sørsida av Varangerfjorden, verken i Nesseby/Unjárga- eller Sør-Varanger kommune. Det er også observert på Fiskerhalvøya på russisk side av grensa. Alt i alt er det i dag registrert nærmere 1150 hellegroper i den nasjonale kulturminnedatabasen og de er derfor blant de vanligste kulturminnene i Nord-Troms og Finnmark.

I motsetning til slettnestuftene er hellegropene ganske lette å få øye på. De vises som ovale til rektangulære forsenkninger langsetter og like over flomålet. Ofte ligger de i rekker etter hverandre. Tidligere trodde man dette var graver, og lokalt gikk de ofte under navnet «russegraver». Dette hang nok sammen med størrelsen og at de hadde et steinkammer med hellelagt botn og kantstilte steinheller langs sidene. Arkeologiske og naturvitenskapelige undersøkelser har imidlertid vist at hellegropene ble brukt i framstillinga av olje fra spekket fra marine pattedyr som sel og kval.

Som nevnt ble den ene hellegropa på Mellaneset utgravd. Utgravinga viste at den hadde den karakteristiske kisteformen med fint tilpassa steinheller i botn og langs sidene. Selve steinkammeret var 4 x 2 meter og inneholdt et kompakt lag av trekol og ei pakning av mindre stein som bar tydelige tegn etter varmepåvirkning. På steinhellene i botn lå klumper av fastbrent og forkulla fett. Delvis nedgravd i steinpakninga lå også en stor ryggvirvel fra kval. Trolig havna den der mens hellegropa fortsatt var i bruk. I ei anna hellegrop, like ved den som ble undersøkt, stakk det opp et kvalbein av lyngen. Kvalbein ble også funnet i hellegropene som tidligere er blitt undersøkt i nærheten av mangeromsanlegget i Skonsvika.

Oljeproduksjonen foregikk trolig ved å tette gropa med selskinn, fyre bål for å varme opp steinene, og

deretter smelte spekket til olje som kunne øses opp i beholdere. Gropene kunne gjenbrukes mange ganger, og trolig har spekk fra både sel og kval blitt brukt i produksjonen. Selv om oljeproduksjonen foregikk gjennom hele jernalderen har undersøkelser vist at den mest intensive bruksfasen var i tida mellom 600–900 e.v.t. Hellegropa på Mellanet ble datert til 540–690 e.v.t.

På grunn av det store antallet hellegroper langs kysten er det grunn til å tro at produksjonen må ha overgått det lokale behovet. Oljen var trolig et viktig produkt i samenes handel med den norrøne befolkning i jernalderen. Den kan ha blitt brukt både som lyskilde og vært egnet til smøring av båter og impregnering av tauverk. Norrøne grupper som sesongvist fangstet på finnmarkskysten, slik Ottar nevner i sin beretning, kan ha bidratt med kval og sjøpattedyr til samens oljeproduksjon.

Samiske nausttufter

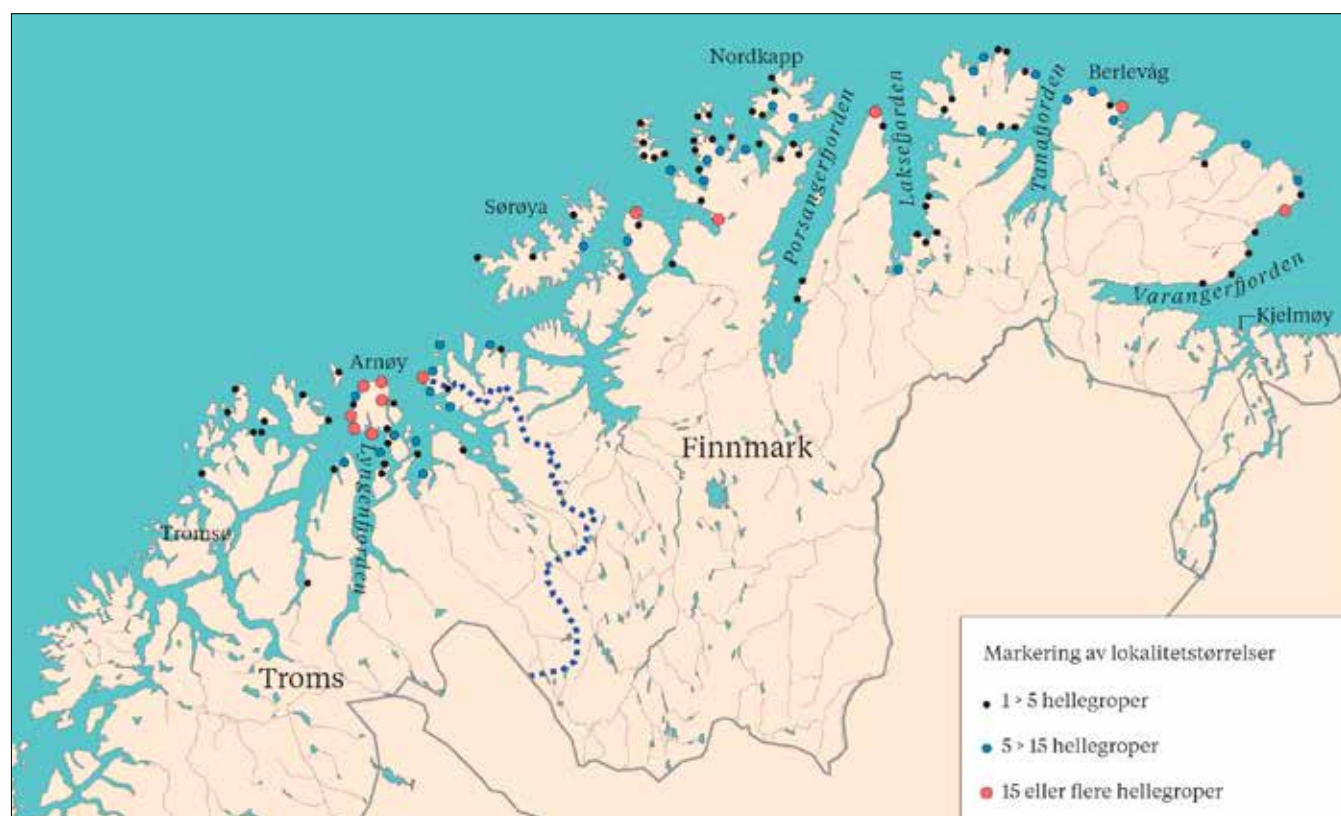
Boplassene langs ytterkysten har trolig primært vært brukt i sommerhalvåret. De har ligget eksponert nær datidas fjære, og næringsutøvelsen har vært retta mot havets ressurser – noe det store antallet hellegroper er uttrykk for. Også nausttuftene som gjerne finnes sammen med hellegropene og tuftene understreker dette. Nausttuftene vises ofte som smale og grunne grøfter eller furer i marka fra flomålet og noen meter innover land. Trolig

er mange av dem spor av støer eller båtopptrekk, heller enn egentlige naust.

Noen steder er imidlertid sporene dypere og klarere og sannsynligvis spor etter naust. I Kirkegårdsbukta ved Forsøl ligger to slike nausttufter som er nærmere 12 meter lange, tre meter brede og har en dybde på en halv meter. Også nausttufta ved mangeromstufta i Skonsvika har en form som kan peke i retning av samisk opphav. Slike naust kjennetegnes av ei smal golvflate som ofte er gravd noe ned i terrenget og med en overbygning av torv og tre over båten. Samiske nausttuftene er i liten grad undersøkt og registrert, og i likhet med gammetufter av slettnestype er de underrepresentert i den nasjonale kulturminnedatabasen. De samiske nausttuftene og båtopptrekkene skiller seg fra de norrøne naustene som gjerne har avsatt langt tydeligere og større avtrykk i terrenget.

Urgravene

Urgravene er en annen kulturminnetype som er vanlig langs kysten av Nord-Troms og Finnmark. I motsetning til hellegroper og smale nausttufter, som i større grad kan knyttes til jernalder, har urgravstradisjonen ei videre tidsavgrønsing og utstrekning. De ble etter hvert også vanlig i det samiske bosettingsområdet lenger sør, men er særlig tallrike på kysten av Øst-Finnmark. Denne gravskikken eksisterte i over to tusen år, fra rundt

Figur 1.3: Registrerte hellegroper. Etter L. I. Hansen og B. Olsen 2022:74.

Figur 1.4: Utgravd hellegrav, Mellaneset, Berlevåg kommune. Foto: Bjørnar Olsen

Figur 1.5: Kulturmiljø i Kirkegårdsbukta, Forsøl, Hammerfest kommune. Lengst til høyre ser vi mangeromstufte, foran i bildet graver (i urområdet), hellegraver og smale nausttuffer, og ved fjellfoten bak, slettnestuffer. Foto: Ingar Figenschau

900 tallet f. v.t. til 1600-tallet e.v.t. Gravene finnes gjerne som bygde kammer eller røyser i ur, i bergsprekker, eller inntil større steiner.

De døde kunne være svøpt i bjørkenever, mens gravgodset varierte i løpet av den lange perioden gravskikken var i bruk. Lokalt produserte gjenstander i form av jaktredskaper og asbestblanda keramikk har vært vanligst i den eldste fasen, mens det utover i jernalderen også er funn som viser kontakt med norrøne grupper. I vikingtid og mellomalder blir en østlig forbindelse tydelig gjennom de gjenstander de døde får med seg i graven. Dette kommer til uttrykk i spenner, kjeder og andre smykker av bronse og kopperlegeringer, som særlig finnes i kvinnegraver. Smykkene har sin opprinnelse i Nordvest-Russland, Karelen og Baltikum, og viser hvordan samenes handelskontakter nå i stor grad går mot disse områdene. På eller i nærheten av urgravfeltene kan man også finne andre kulturminner som offerplasser og labyrinter.

Fangstanlegg og fangstinnretninger for villrein

Ulike anlegg brukt i villreinfangst forekommer hyppig i hele Finnmark. Fangstgroper i innlandet finnes på utvalgte steder langs villreinenes trekkruter. Inn mot de store elveløpene, og langs Deatnu-Tanavassdraget i særdeleshet, er tettheten spesielt høy. Elveløpene har også spilt en viktig rolle som transportårer for folk og fangstprodukter. Også lenger ut på kysten finnes tallrike skyteskjul, varder og innretninger brukt til å lede og fange villreinen. På fjellområdene Rákköčerru og Løkvikdalsfjellet like sørvest for de store mangeromsanleggene i Berlevåg kommune er det for eksempel registrert mange hundre skyteskjul og andre fangstrelaterte innretninger.

Fangstanleggene er vanskelig å datere, også fordi de har vært brukt over svært lange tidsperioder gjennom å ha blitt vedlikeholdt og påbygd over tid. Vi vet likevel at bruken ble intensivert i mellomalderen. Vedlikehold av anleggene, organisering og bearbeiding av fangsten har vært basert på samarbeid innad i de samiske lokalsamfunnene. Den storstilte fangsten kulminerte på 1600-tallet som følge av overbeskatning og nedgang i bestanden.

I likhet med produksjonen i hellepropene har fangsten langt overskredet produksjon til eget bruk. Produkter fra villreinfangsten har sammen med oljen fra hellepropene inngått i transaksjoner mellom samer og andre grupper i jernalder og mellomalder. Den intensive bruken av anleggene utover i mellomalderen må sees i sammenheng med større etterspørsel etter skinnvarer på det europeiske markedet og økt skattlegging fra de

omgivende statene. Fangsten i de store steinbygde anleggene på Varangerhalvøya, kan ha spilt en viktig rolle i utviklinga av kunnskap og teknologi for tamreindriften. Dette i form av blant annet håndtering av store flokker samt bruken av skille- og samlingsgjerder.

Ressurser, kunnskap og samhandling

Som nevnt er de omtalte kulturminnene trolig spor etter et flyttebasert bosettingsmønster der kyststrøkene og de ytre fjordstrøkene var tilholdssted om sommeren. Vinterboplasser i innlandet ville medført svært lange flyttinger. Det er derfor mer sannsynlig at vinteren ble tilbrakt i indre fjordstrøk. Lokalitetene med tufter av slettnestype, hellegroper og smale nausttufter er sannsynligvis sommerboplasser i et slikt bosettingsmønster. Dette bosettingsmønsteret var fortsatt vanlig blant sjøsamene i Finnmark i nyere tid. Andre grupper har selvsagt hatt helårlig tilhold i innlandet og flyttet mellom ulike ressursområder her,

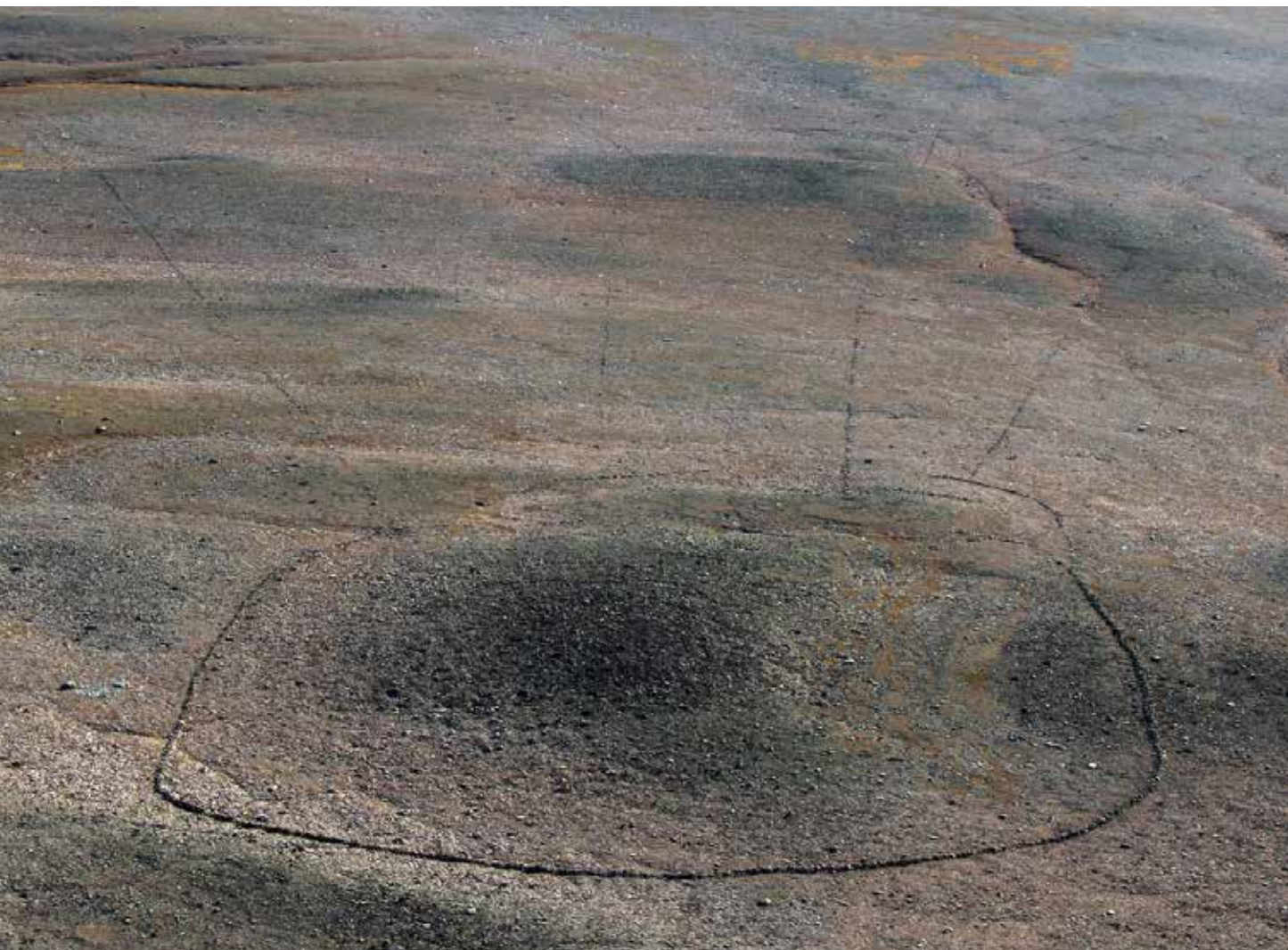
Selv om de runde gammetuftene er en samisk byggeskikk med tradisjon helt fram til vår tid, har det også skjedd endringer. Mot slutten av mellomalderen kommer det til andre boligtyper. Fortsatt var never, torv og tre byggematerialer, men størrelsen på gammene, antall rom og funksjoner endra seg. Større rektangulære gammer med flere rom, også kalt fellesgammer, ble da vanligere.

Økt småfehold var trolig årsak til funksjonsdelinga i gammene, men mangeromshusene kan ha påvirket byggeskikken. Vi finner også eksempler på mangeromstufter uten en sentral midtgang, men med inngang mellom rommene (se Henriksens første artikkel). På mange vis kan disse minne om de mer komplekse samiske fellesgammenes som vi kjenner fra slutten av mellomalderen og nyere tid. I Gammelvær i Loppa kommune og i Kirkegårdsbukta i Hammerfest kommune finner vi mangeromstufter og fellesgammer side om side.

Tidligere har forskere omtalt kontakten mellom samer og omkringliggende samfunn i jernalderen og mellomalder som i stor grad styrt av høvdingers og kongers behov og ønske om kontroll. Selv om dette utvilsomt hører med til bildet, har seinere forskning også vektlagt gjensidighet i relasjonene, og at de har kommet samene til gode. Utvekslinga ga dem tilgang på tekstiler, jordbruksprodukter og metaller, mens de norrøne og østlige samfunnene som motytelse fikk pelsverk, huder, dun, olje og andre produkter som Finnmark var så rik på.

→Figur 1.6: Urgrav, Vadsø kommune.
Foto: Elin Rose Myrvoll

Figur 1.7: Fangstanlegget på Noiddiidčearru i Båtsfjord kommune strekker seg over flere kilometer.
Foto: Amund Steinbakken/Varanger samiske museum

Utover de faktiske produktene hadde samene også et omfattende register av erfaringsbasert kunnskap om landet, havet og ressursene her som kunne komme andre grupper til nytte. De hadde ferdigheter som gjorde det mulig å nyttiggjøre seg de rike ressursene, og velutvikla fangstmetoder og teknologi. Og i spørsmål om likeverdighet skal man heller ikke undervurdere samenes magiske kunnskap både som maktmiddel og ettertraktet ressurs. I Heimskringla hører vi for eksempel om hvordan Erik Blodøks på vei tilbake fra en Bjarmelandsferd treffer datteren til en håløygsk stormann i en gamme på Finnmarkskysten. På spørsmål om hva hun gjør her, svarer hun at hun lærer trolldom av to samer, «*de viseste som er her i Finnmark*».

Gjensidig påvirkning

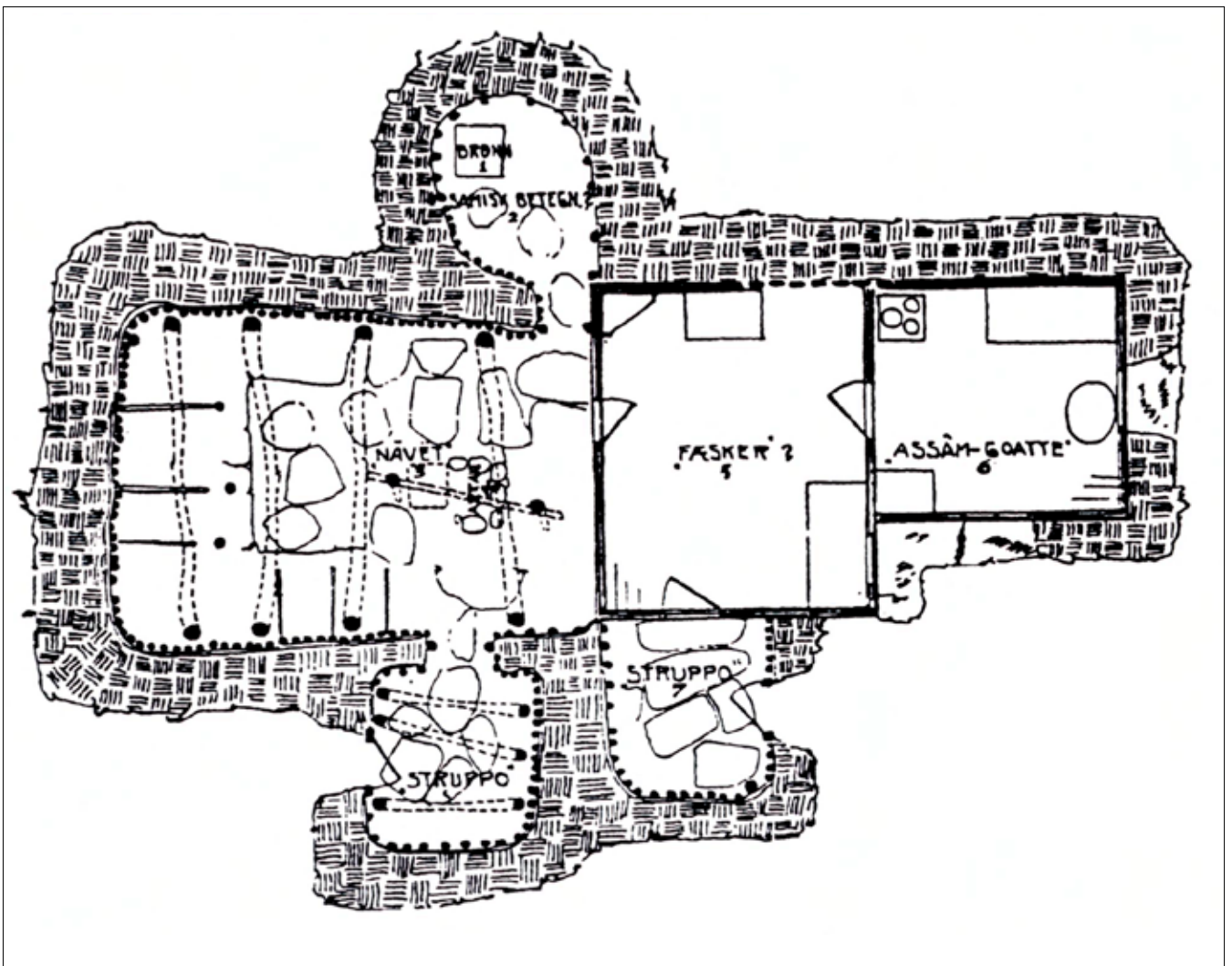
Som vist har de fleste av stedene med mangeromstuffer også spor av samtidig og eldre samisk bosetting. Det er også gjort funn i mangeromstufte som viser kontakt og

involvering med den lokale samiske befolkningen. Det gjelder blant mangeromsanleggene i Skonsvika og Kongshavn i Berlevåg (se Olsens artikkel). Selv om den store produksjonen av spekkolje var opphørt i mellomalderen da mangeromstufte ble etablert, var det nok av andre attraktive ressurser. Og på tross av at kontaktnettene og relasjonene endra seg, var det den stedegne samiske befolkninga som hadde den mest inngående kunnskapen om landet, været, og ressurstilgangen.

Dette kom også til uttrykk i hvor mangeromshusene ble plassert. Som våre undersøkelser har vist, er de anlagt på «velprøvde» steder. Steder som ble brukt av den samiske befolkninga eller som hadde spor etter tidligere samisk bosetting og bruk. Hvis samenes kunnskap og teknologi var attraktiv for de som anla mangeromsanleggene, var dette også steder som gjorde det lettere å etablere kontakt.

Mangeromshusenes var et nytt innslag i byggeskikken på Finnmarkskysten, og i utgangspunktet

var den ikke i nevneverdig grad inspirert av samtidig samisk byggeskikk. Selv om anleggene gikk ut av bruk mot slutten av mellomalderen, ble denne byggeskikken en arv som kan spores i seinere samisk arkitektur (se Henriksens andre artikkel). Kanskje ble den også i sin brukstid selv påvirket av samisk byggeskikk og den omfattende kunnskap som kystsamene hadde fra sin mer enn tusenårige tradisjon med bygge i torv og stein.

Figur 1.8: Plantegning av fellesgamme, Lågesvuotna/Laksefjorden, Lebesby kommune. Etter H. Vreim; The ancient settlements in Finnmark. Cabins and tents. Folkliv 2/3 1937.

Litteratur:

Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsen (2022) *Samenes historie fram til 1750*. 2. utgave, 1. opplag 2022. Oslo: Cappelen Damm.

Jørn Erik Henriksen (1995). *Hellegropene: fornminner fra en funntom periode [Hovedfagopp-gave i arkeologi]*. Universitetet i Tromsø.

Elin Rose Myrvoll (2011). Excavation of Iron Age sites. I B. Olsen, P. Urbańczyk & C. Amundsen (red.), *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Oslo: Novus.

Bjørnar Olsen, Przemyslaw Urbańczyk og Colin Amundsen (red.) (2011). *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Oslo: Novus.

Audhild Schanche (2000). *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Karasjok: Davvi Girji.

Nettressurs:

Riksantikvaren: Den nasjonale kulturminnedata basen Askeladden: <https://askeladden.ra.no/AskeladdenRedigering/#dashboard>

Forfatter:

Elin Rose Myrvoll er arkeolog og seksjonssjef for Samisk kulturarv i Sametinget. Hun var stipendiat i «Mangeromsprosjektet» og tidligere ansatt i Norsk institutt for kulturminneforskning. Myrvoll har arbeidet med forvaltningsrettede problemstillinger knyttet til samiske kulturminner som

urgraver og helligsteder.

E-post: elin.rose.myrvoll@samediggi.no

Mangeromstuftene – en presentasjon

Jørn Erik Henriksen

<https://doi.org/10.7557/ottar.7929>

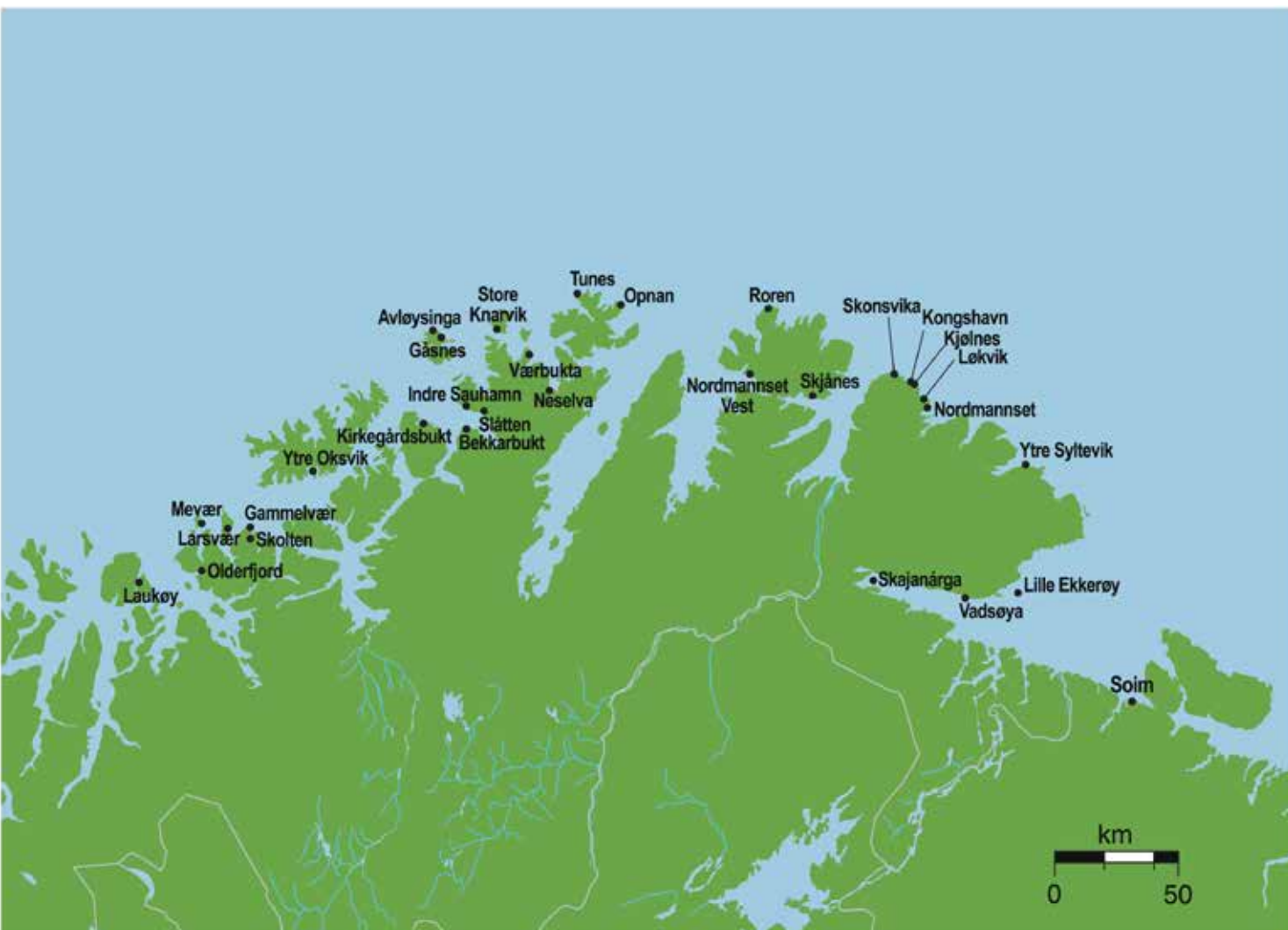
Som følge av et omfattende arkeologisk forskningsprosjekt fra 2001–2005 har vi fått økt kunnskapen om mangeromstuftene. Her følger en oppsummering av grunnleggende kjennetegn ved fenomenet mangeromstufter, basert på forskningsprosjektets innledende resultater.

Som navnet tilsier, er mangeromstufter synlige rester etter hus med mange rom. Størrelsen varierer fra små tufter på tre–fire rom, til store anlegg med opptil 20 rom. Veggene var bygget av torv, jord og stein, og gulvene ofte gravd godt ned i bakken. Tuftenes framtoning varierer, men de største er iøynefallende kulturminner som dekker flater på flere hundre kvadratmeter og som fremdeles ruver i terrenget.

Området der mangeromstuftene er registrert sammenfaller med et omstridt område i mellomalderen. I avtalen som ble inngått mellom Norge og Novgorod på begynnelsen av 1300-tallet, ble grensen for det reinte norske området satt ved Lyngstuva. Herfra og østover til Ponoj på Kolahalvøya hadde både russere (karelere) og nordmenn skatte- og handelsrett. Mangeromstuftene finnes fra Tofteelva på Laukøy i Nord-Troms i vest, til

Figur 2.1: Amtmann Lilienskiolds akvarell av mangeromstuften i Kongshavn, Berlevåg kommune. «Slottets» ruiner kan ha vært så godt bevart på Lilienskiolds tid, at det er bildets minst fantasifulle element. Kopi fra Finnmark fylkesbibliotek.

Figur 2.2: Geografisk fordeling av kjente mangeromstuffer. Kart: Rudi Jozef Maria Caeyers

Soim rett øst for Petsjengafjorden i Murmansk fylke i øst.

Dette innebærer at alle mangeromstuftene ligger nord(øst) for Lyngenfjorden og dermed nord for den nordlige grensen til det fellesnorske kongedømmet i tidlig mellomalder. Mangeromstuftene ligger også øst for det sammenhengende norrøne bosetningsområdet i jernalderen, slik det framkommer i historiske og arkeologiske kilder. Selv om det ble etablert enkelte norrøne bosetninger langs kysten av Vest-Finnmark i vikingtid (se Andreassens artikkel), er bildet fortsatt preget av at jernalderens kulturlandskap skifter karakter på kysten av Nord-Troms – fra et område preget av norrøn gårdsbosetning til et karakterisert av samisk fangstbosetning.

Finnekongers slott, alminnelig byggeskikk, eller militære anlegg?

Et av disse store og komplekse anleggene ligger i Kongshavn ved Kjølnes fyr øst for Berlevåg og

består av tjue rom av ulik størrelse innenfor en tilnærmet sirkulær struktur. Anlegget framstår nærmest som «befestet» og er omgitt av kraftige murer av stein. Utenfor anlegget er det spor av en oppmurt vei og en velbevart brønn. Anlegget og brønnen omtales flere ganger i 1680- og 1690-årene. Amtmann Hans Hansen Lilienskiold skrev mest utførlig om stedet, og oppfattet anlegget som en «slottsruin», nærmere bestemt som «kjølneskongens slott».

Lilienskiold knyttet anlegget til eldre beretninger om «finnekonger», samiske konger eller stormenn, som også omtales i flere norrøne sagaer nedskrevet i mellomalderen. Lilienskiold så for seg at mangeromshuset i Kongshavn var slottet til Martin finnekonge, som skal ha oppsøkt kong Håkon 5. Magnusson i Trondheim i 1310. Lilienskiold nedtegnet også en lokal folkevise om kjølneskongen, som er den eneste av mellomalderisk form fra Finnmark. Ifølge Lilienskiold var visen historisk dokumentasjon, som også informerte om slottets og Martins undergang. Slottet i Kongshavn

ble angrepet av en flåtestyrke fra England, og brent. Siden falt slottet i ruiner, og ble glemt.

Utgravninger i Kongshavn viste at mangeromsanlegget verken var et slott eller en borg, eller ble brent ned på noe tidspunkt (se Olsens artikkel). Det gjør ikke kulturminnet mindre interessant av den grunn.

Langt senere, på 1920- og 1930-tallet ble mangeromstuftene med utgangspunkt i den på Soim, og samlingen av slike tufter på Vadsøya, tolket vidt forskjellig og som henholdsvis tilknyttet eldre øst-samisk boligsikkert og norsk fiskeværsbosetning. Først på 1960- og 1970-tallet ble det registrert flere mangeromstufter på kysten av Finnmark, og det ble klart at slike tufter ikke bare var å finne i Øst-Finnmark og på Kola.

Utgravninger foretatt av Povl Simonsen på Vadsøya i 1976–1978 ledet til en fortolkning som lenge var rådene, nemlig at mangeromstuftene var spor av den alminnelige byggeskikken i de tidlige norske fiskeværene som ble etablert langs kysten av Finnmark fra 1200-tallet og framover. Men, som vi skal komme tilbake til, så samsvarer ikke deres lokalisering helt med plasseringen til fiskeværene. Lokaliseringen preges gjerne i like stor grad av at utsikten til skipsleden er god, og følgelig også muligheten til å overvåke den.

Siden flere av mangeromstuftene er solide konstruksjoner, åpnet dette for alternative hypoteser om at de kunne være etablert som befestede administrative og økonomiske støttepunkter på grunn av den turbulente politiske situasjonen i mellomalderens Finnmark. Partene i rivaliseringen, norske myndigheter, karelere og russere underlagt bystaten Novgorod, ble da alle mulige kandidater i diskusjonen om opphav til mangeromshusene. Denne tolkningen ble lansert i forbindelse med en arkeologisk undersøkelse i Kirkegårdsbukta i Hammerfest kommune i 1996, utført av Reidun Laura Andreassen og Håvard Dahl Bratrein.

Da det ble startet et stort internasjonalt forskningsprosjekt om mangeromstuftene i 2001 finansiert av Norges forskningsråd, var det naturlig å ta utgangspunkt i de etablerte forklaringsmodellene fra de foregående tiårene. For å undersøke disse og andre tolkningsmodeller, ble det først foretatt systematisk arkeologiske registreringer og prøveutgravninger i 2001 og 2002. Disse forundersøkelsene ble fulgt opp av mer omfattende utgravninger i Berlevåg kommune i årene 2002–2004. Registreringene viste at mangeromstufter er nokså vanlige i kystområdene av Finnmark, men at de også forekommer i Nord-Troms. Registreringene i regi av forskningsprosjektet, kombinert med lokaliteter som er blitt kjent etter 2005 har medført

en kraftig økning i kjente mangeromstufter. Vi har nå oversikt over ca. 45 mangeromstufter fordelt på 33 lokaliteter. Noen steder har bare én mangeromstuft, mens andre har flere.

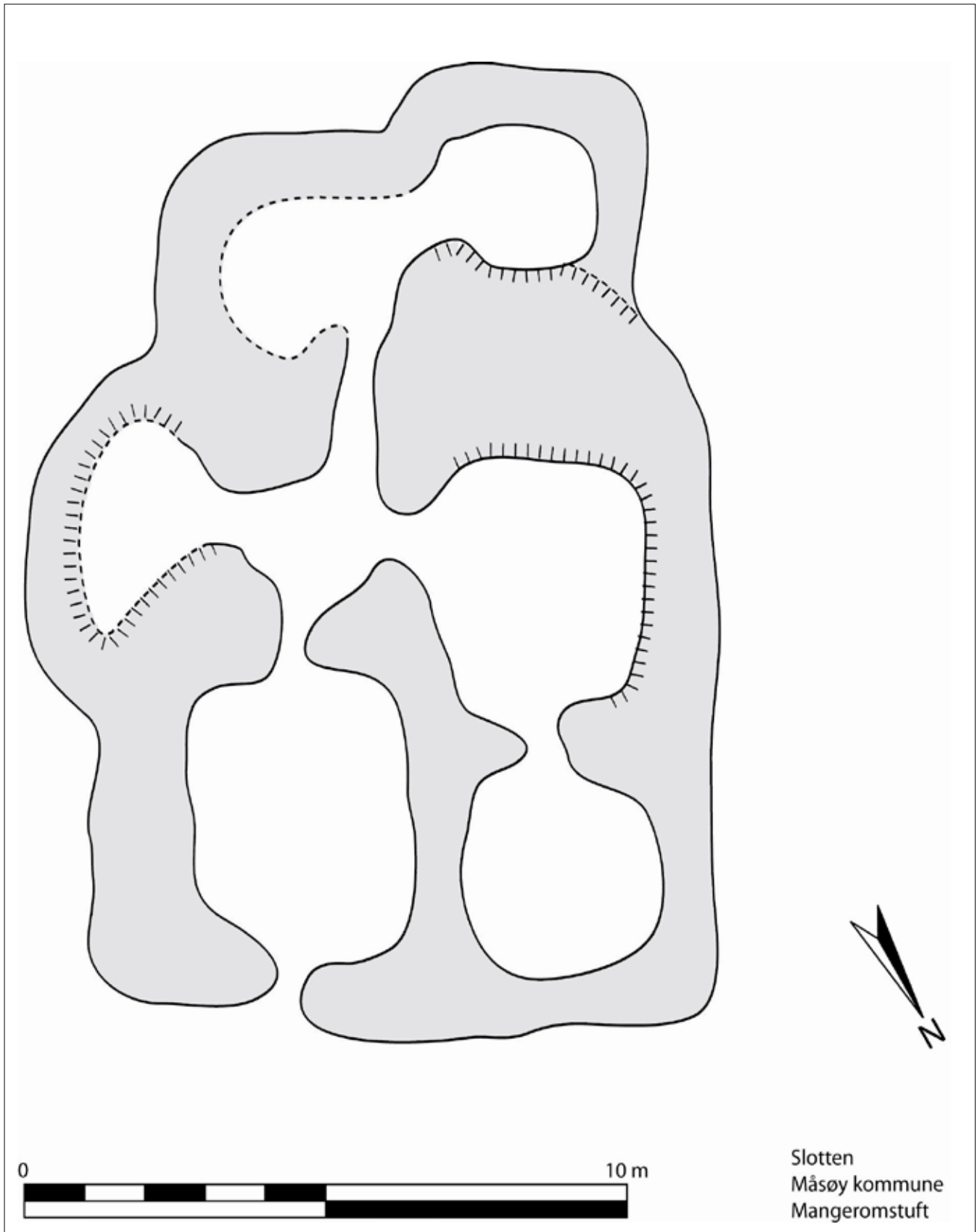
Lokalitetene ligger særlig tett på Varangerhalvøya, med mange lokaliteter nær Berlevåg. Her befinner noen av de mest komplekse anleggene seg, mens den største kjente konsentrasjonen av mangeromstufter på ett sted finnes på Vadsøya, lenger øst. Det ble videre klart at mangeromshus er et fenomen som ble introdusert til regionen i mellomalderen.

Hva er mangeromstufter?

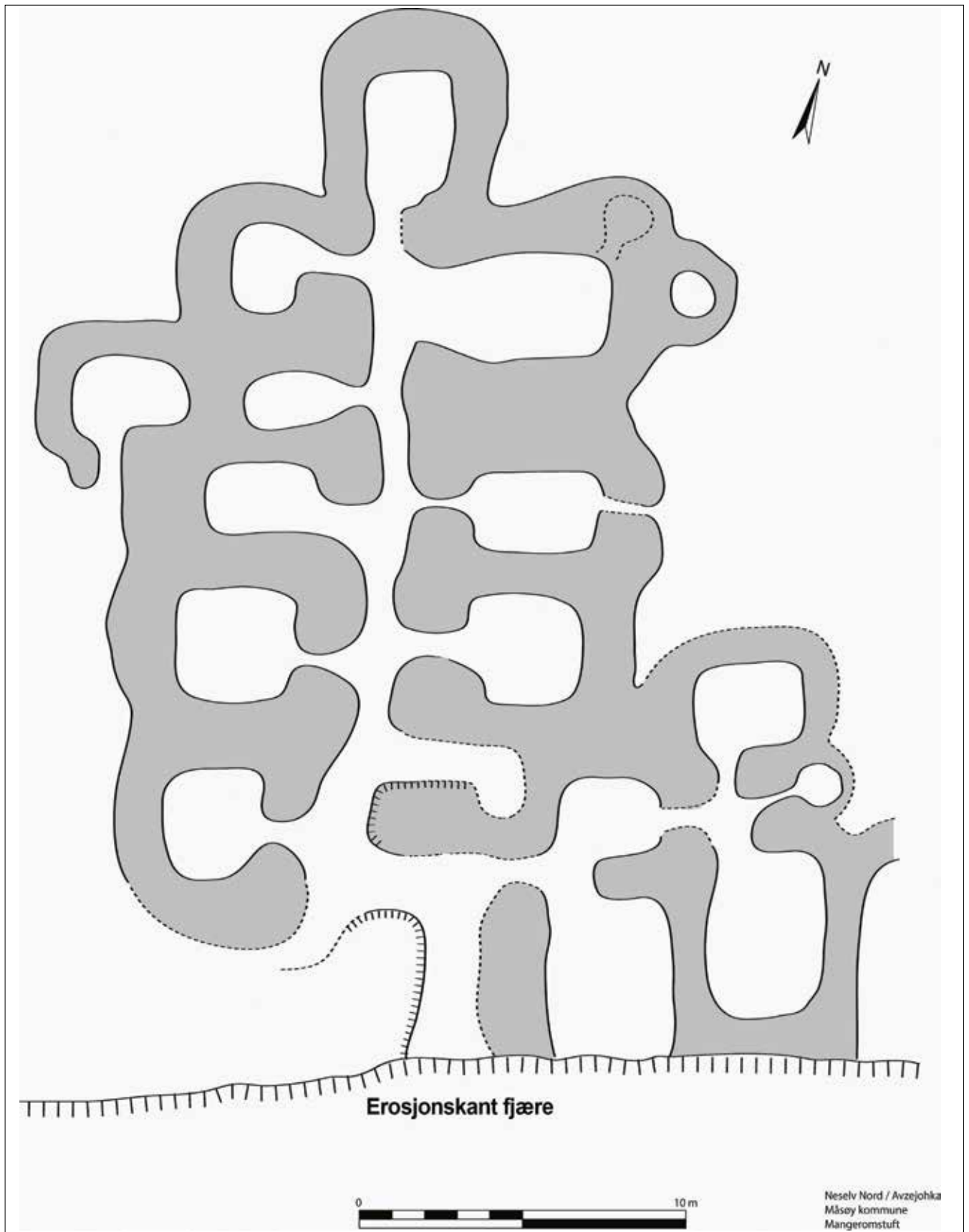
Forståelsen av hva som kjennetegner mangeromstufter er basert på utgravninger i deler av de store anleggene i Berlevåg, og på feltregistreringer der inntrykket først og fremst er dannet på bakgrunn av hva som kan ses på overflaten i dag. De fleste mangeromstuftene er spor etter store, og komplekse bygninger hvor noen har vært bebodd gjennom lange tidsrom, mens andre bare var brukt i kortere tid. Alle mangeromstufter er rester etter en bygningsstruktur der flere rom er bygget sammen slik at de utgjør en enhet. En ytre, mer eller mindre sammenhengende vegg eller voll omslutter rommene og eventuelle åpne områder mellom dem. Inngang til selve mangeromshuset har foregått gjennom en eller flere døråpninger i den felles, ytre veggen. Ferdsele mellom rommene inne i selve bygningskomplekset foregikk via døråpninger fra et rom til et annet, eller via korridorsystemer som knyttet rommene sammen. Aktivitetene tilknyttet mangeromstuftene krevde i noen tilfeller separate hus, som naust og andre bygninger til lagring eller tilberedning.

Basert på hvordan adgangen til rommene er organisert i mangeromstuftene, er det mulig å skille mellom to hovedtyper. Den første består av mangeromstufter hvor den interne ferdsel hovedsakelig skjedde direkte fra et rom til et annet, eller via korte korridorer. Slike mangeromstufter har ofte en tilnærmet kvadratisk eller rektangulær ytre form, mens andre har tilfeldig eller «organisk» form.

I den andre gruppen har korridorer styrt ferdselen mellom rommene, og vi ser en tendens til at slike mangeromstufter er mer symmetriske i utformingen. En undergruppe med én sentral midtløpende korridor utmerker seg i så måte. Her ligger rommene i pent organiserte rekker på hver side av korridoren, noe som gir inntrykk av at mangeromstuften var et hus bygget etter en klar plan. Korridoren begynner i inngangspartiet, vanligvis vendt mot sjøen, mens den ender i et sentralt plassert rom lengst bak.

Figur 2.3: Plantegning av mangeromstuft med tilnærmet kvadratisk eller rektangulær ytre form, Slotten, Måsøy kommune.

Figur 2.4: Mangeromstuft med sentralt plassert midtkorridor, Neselva sør, Måsøy kommune.

I tillegg kan man betrakte de største mangeromstuftene, Skonsvika og Kongshavn i Berlevåg kommune som en tredje type (se Olsens artikkel). Begrepet mangeromsanlegg er mer passende for så komplekse strukturer. I disse er begge prinsippene for adgang mellom rommene påvist, samt åpne områder avsatt til andre aktiviteter mellom boligområdene. Det er mulig at flere store mangeromstufter som hittil ikke er underlagt arkeologiske utgravninger kan karakteriseres som anlegg, med Mevær på Loppa øy i Loppa kommune (se Andreassens artikkel) og Nordmannset på Nordkinnhalvøya i Lebesby kommune som de mest opplagte kandidatene.

I den motsatte ende av skalaen, finnes mangeromstufter med bare tre rom med felles ytre vegg og en korridor fra en felles inngang som åpner seg til samtlige rom. Trekløverformen gjør tuftene gjenkjennelige, og det kan være grunn til å definere også disse som en egen type. Vi kjenner imidlertid kun to slike, en på Tunes, Magerøy

kommune, og en på Skjånes i Gamvik kommune. Ingen av disse er daterte, eller utgravd. En annen liten tuft med bare tre rom, i Værbukta, Måsøy kommune, ble prøvegravd og datert til 1277–1430 e.Kr., men denne har ikke noen klar trekløverform. Vi må imidlertid vokte oss for å ikke bli for detaljert i typeinndelingen, som lett kan gi inntrykk av en fastere arkitektonisk standard enn det som på noe tidspunkt har vært realitetene. Man må også ta høyde for at noe variasjon rett og slett skyldes pragmatiske og improviserte valg påvirket blant annet av hvor, og hvorfor, et mangeromshus ble bygget.

Mangeromstuftene – hvor finner man dem?

Topografien langs kysten av Nord-Troms og Finnmark varierer, og dette har betydning for mangeromstuftenes plassering mellomregionene. I området fra Nordkinn og vestover ser man at mangeromstuftene ligger litt tilbaketrukket fra storhavet (se figur 2.2). Det har en klar

Figur 2.5.: Prøvegravning i mangeromstuften i Værbukta, Måsøy kommune. På bildet sees Colin Amundsen, Jørn Henriksen og Elin Rose Myrvoll. Foto: Bjørnar Olsen

sammenheng med at denne kyststrekningen har en rekke av små og store øyer vendt mot det åpne havet. Det kan virke som at sund og fjord-systemene innenfor til en viss grad er foretrukket, fremfor de mer ubeskyttede områdene langs den ytre kystsonen. Kan hende søkte man en viss beskyttelse mot været fra nord, samt nærhet til den indre ferdselsleia langs kysten? Lenger øst mangler den ytre øyrekken mot storhavet, og mangeromstufter måtte nødvendigvis lokaliseres i det åpne kystlandskapet. Det er bare én mangeromstuft som ligger innerst i en stor Finnmarksfjord, Skadjanjárga på Várjavuonsuolo/Sjøholmen i Varanger.

En sammenligning med hvor de eldste kjente fiskeværene i Finnmark rundt ca. 1520 var anlagt, viser bare sammenfall på Vadsøya, Lille Ekkerøya, Omgang, Opnan og Tunes. På Ingøya ligger mangeromstuftene et lite stykke unna de gamle værene, Ingøy og Gåsnes. Det samme kan vi se på Larsvær på Silda, der mangeromstuftene ligger et godt stykke sør for de eldste fiskeværsområdene på øya. Videre er det verd å merke seg at alle mangeromstuftene som helt mangler markerte korridorer mellom rommene, og som har rektangulær/kvadratisk eller noe mer tilfeldig ytre form, er å finne i Vest-Finnmark.

De fleste mangeromstuftene ligger ved naturlige havner. I områder der havet står ganske åpent på, ligger mangeromstuftene gjerne noe skjermet inne i små vik, ved keiler, eller i noen få tilfeller, ved elveoser. Et annet forhold er at mangeromstuftene, også de som er mest eksponert mot storhavet, ofte virker skjult for direkte innsyn fra sjøsiden, samtidig som det er lett å holde god utsikt mot havet fra området.

Resultater fra prøvegravningene

Under forundersøkelsene til prosjektet i 2001–2002 utførte vi grundige registreringer i kystområdene fra Toftelva i vest til Vadsøya i øst med sikte på å finne nye mangeromstufter, og dokumentere tidligere kjente lokaliteter på nytt. Kartlegging av kulturmiljøene der mangeromstuftene ble etablert, og bosetningen forut for dette skjedde, inngikk også i prosjektets problemstillinger (se Myrvolls artikkel). For å framskaffe materiale til datering og vurdering av stedenes potensiale for videre utgravning grov vi små testruter på 1 x 1 meter. Til sammen ble 24 karbondateringer foretatt på trekull og bein fra testrutene. Av disse er 12 fra mangeromstufter, mens de øvrige var av gammetufter, nausttufter og andre enkeltliggende strukturer.

De dateringene vi kunne anse som noenlunde sikre, viste at brorparten av mangeromstuftene

stammet fra perioden ca. 1200–1450 e.Kr. Dette gjaldt Tofteelva, Skjervøy kommune, Gammelvær, Loppa kommune og Neselv i Måsøy kommune i Nord-Troms og Vest-Finnmark, mens mangeromstufter på Kjølnes, i Kongshavn og Skonsvika i Berlevåg kommune, fikk samme datering i Øst-Finnmark.

Både i Gammelvær og Neselva finnes andre mangeromstufter enn de som var i bruk i dette tidsrommet. I Tofteelva, hvor ett av rommene av mangeromstuften var datert til hovedfasen i mellomalder, fikk vi også datert prøver fra andre steder i tufta som viser til bruk ca. 100 år senere, på 1400/1500-tallet. Det kan bety at dette mangeromshuset var i bruk i lang tid. Dateringer fra mangeromstuftene i Løkvik i Berlevåg kommune og fra en tuft i Værbukta i Måsøy kommune viste at det tilsynelatende også finnes mangeromstufter hvor bruken ikke går bakenfor 1400-tallet, og at enkelte i sin helhet tilhører tiden etter mellomalderen, det vil si 1500/1600-tallet.

Selv om prøverutene var små, var det generelt godt med funn av bevart beinmateriale på flere lokaliteter, for eksempel i Værbukta, Skonsvika, og Løkvika. I den nevnte mangeromstuften i Værbukta ble det påvist et stort avfallslag helt dominert av torsk (90%), med innslag av hyse, sei og brosme, samt bein av bufe (sau/geit og gris). Slike massive fiskebeinmengder har vi bare dokumentert fra denne mangeromstuften, som altså er en av de yngste mangeromstuftene vi har datert. I en av mangeromstuftene i Løkvika som ble prøvegravd, også den datert til 1500/1600-tallet, fant vi langt mer beskjedne mengder fiskebein, men også her bein av sau/geit og gris. Andre mer uventede funn var deler av en hvalrosskjeve. Under de innledende undersøkelsene av mangeromsanlegget i Skonsvika ble det i ett av rommene funnet store deler av skjelettet fra et lam/kje. Det viste med all tydelighet at det var holdt småfe her. I tillegg til ble det også påvist bein av fisk, gris, rein, hval og sel. Beinmaterialet var svært lovende, og viste variert ressursutnyttelse fra ville og tamme landpattedyr til fisk, hval og sel.

Det ble gjort funn i mangeromsanleggene i Kongshavn og Skonsvika som passer godt med karbondateringene fra mellomalderen. I en av testrutene i Kongshavn ble det funnet et fragment av en bakstehelle, eller stekehelle, til bruk i åpne ildsteder, som dateres utelukkende til mellomalder i Nord-Norge. Som vi skal se senere, ble det funnet store mengder av slike baksteheller i Kongshavn i løpet av de senere, mer omfattende utgravningene. Et annet prøvehull i samme anlegg viste at stedet også hadde bruksfaser i tidlig nytid og moderne tid. Skonsvika ga de mest entydige dateringene etter prøveundersøkelsene. På denne lokaliteten

viste dateringene kun til bruk i mellomalderen. Funn av en jernøks og små fragmenter av keramikk datert til mellomalderen i prøverutene, støttet inntrykket. Et tykt lag av flyvesand dekket hele stedet, og mangeromsanlegget, tilhørende strukturer og organisk materiale var godt beskyttet under dette.

Konklusjon

Etter de innledende undersøkelsene hadde vi et godt utgangspunkt for videre arbeid i prosjektet. Vi visste at mangeromstuftene kom til på 1200-tallet og enkelte steder var i bruk inn på 1500/1600 tallet. Vi kjente til den geografiske fordelingen av mangeromstufter fra Tofteelva til Soim, og at denne sammenfalt godt med området hvor felles beskatning og handel var regulert av avtaler mellom Norge og Novgorod i mellomalderen. De lovende resultatene fra prøveundersøkelsene i Skonsvika og Kongshavn, med hensyn til dateringer og gode bevaringsforhold for bein, gjorde at vi valgte å prioritere videre utgravinger i Berlevåg kommune, med særlig søkelys på disse to mangeromsanleggene.

Litteratur:

Håvard Dahl Bratrein. Gåtefulle Forsøl. Kulturminnene i Kirkegårdsbukta. Fotefar mot nord. Hammerfest kommune/Finnmark Fylkeskommune. Vadsø, 1996.

Jørn Erik Henriksen. Kulturmøte og identitet på Finnmarkskysten i tidlig historisk tid, Tolknin-ger basert på arkeologiske analyser av mangeromstufter. Ph.d. avhandling i arkeologi, Norges arktiske universitet. Tromsø, 2016.

<https://munin.uit.no/handle/10037/10222>

Bjørnar Olsen, Przemyslaw Urbańczyk og Colin Amundsen (red.) (2011). Hybrid spaces. Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses. Novus. Oslo, 2011.

Forfatter:

Jørn Erik Henriksen er førsteamanuensis i arkeologi Norges arktiske universitetsmuseum, UiT. Hans forskning er spesielt rettet mot periodene jernalder og mellomalder (ca.Krf. –1550 e. Kr.) i Nord-Norge, med særskilt fokus på kystområdene av Nord-Troms og Finnmark.

E-post: jorn.henriksen@uit.no

Kongshavn og Skonsvika. Norsk-russisk maktmøte i middelalderens Finnmark?

Bjørnar J. Olsen

<https://doi.org/10.7557/ottar.7953>

På 1200-tallet ble to store mangeromsanlegg bygget mindre enn en dagsmarsj fra hverandre på nordvestkysten av Varangerhalvøya. Anleggene var i bruk samtidig over en periode på 150 år. Mye tyder på at de ble etablert av representanter for de to fremste rivaler i middelalderens maktspill om land og ressurser i nord.

Mangeromshusene kom til i en tid preget av omfattende endringer av gamle grenser for bosetning og kultur i nord. Ekspanderende økonomiske og politiske nettverk fra øst og vest la i økende grad beslag på land og ressurser. Fra norsk side kommer det blant annet til utrykk gjennom fiskeværsetableringen på finnmarks-kysten i middelalderen. Fra øst svarer Novgorod med angrep på norske bosetninger vestover til Troms.

Det er også i lys av dette den mye omtalte grenseavtalen mellom Norge og Novgorod av 1326 må sees. For på tross av å bekrefte grenser for bosetning, fredelig sameksistens og rett til fri handel, var virkeligheten også preget av rivalisering,

ekspansjon og stridigheter. Det er nærliggende å se mangeromshusene i lys av denne nye og turbulente situasjonen.

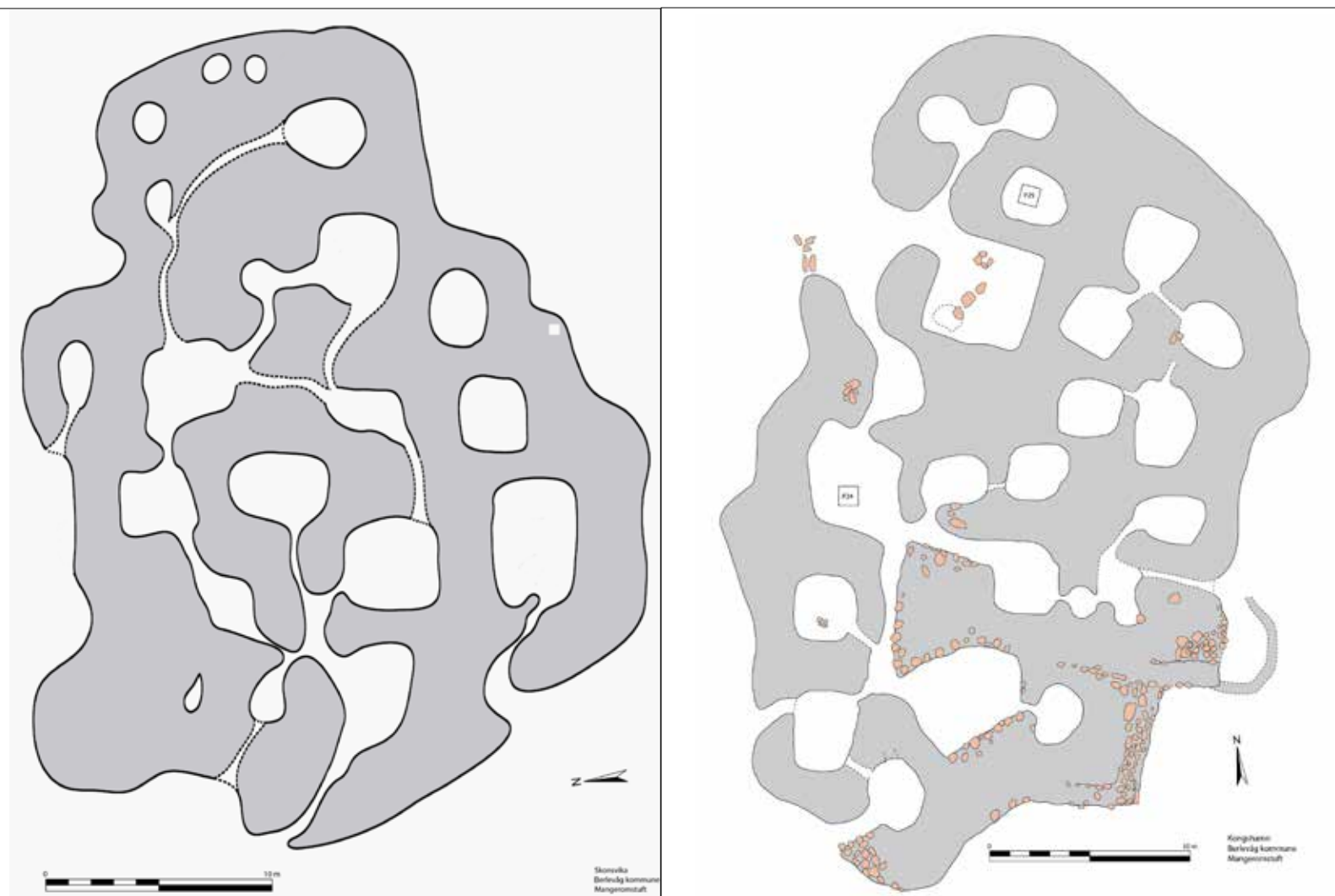
For å finne ut mer om dette skal vi se nærmere på undersøkelser foretatt av mangeromsanleggene i Skonsvika og Kongshavn i Berlevåg kommune.

Skonsvika

Skonsvika er ei brei nordvendt vik som ligger 3,5 kilometer vest av Berlevåg. Mangeromsanlegget ligger relativt lunt til på østsiden av vika, like ved utløpet av Skonsvikselva, og med Svartnesodden som en beskyttende arm mot vær fra øst og nord-øst. Anlegget består av minst 18 rom omgitt av en

Figur 3.1: Mangeromsanlegget i Skonsvika med Skonsvikselva i bakgrunnen. I forkant sees deler av den omgivende vollen og bak denne overvokste rester av rom og vegger. Foto: Bjørnar Olsen

Figur 3.2a og b.: Plantegninger av mangeromsanlegget i Skonsvika og Kongshavn.
Tegning/bearbeidelse: Bjørnar Olsen, Rudi Jozef Maria Caeyers og Morten Kutschera

voll, og dekker et areal på nærmere 700 m². Mange av rommene er forbundet gjennom en korridor som løper østover fra et felles inngangsparti på sjø-siden. På sørsiden er det et stort rom med separat inngang, som trolig har tjent som fjøs. En liten prøvegravning avdekket en mengde bein av lam, trolig fra et komplett individ. Utenfor mangeromsanlegget er det flere andre strukturer, blant annet tufta av et 14 m langt og svært smalt naust.

Utgravningene omfattet en sjakt på 40 x 2 meter gravd tvers gjennom anlegget, samt en mindre sjakt i inngangspartiet. I den nordre delen av hovedsjakta ble to rom avdekket. Det ytterste hadde vegger av torv og stein, mens det innenfor var bygd av tre. Begge hadde store hjørneplasserte ovner av stein. Hjørneildsteder er nærmest ukjent i nordnorsk byggeskikk fra middelalderen, men er vanlig i russisk og karelsk byggeskikk samt i byarkitektur sør i Skandinavia. Innenfor de to rommene var det et åpent område med en stor

frittstående steinovn og flere møddinger med mengder av dyre- og fiskebein. Her var det også diverse groper som trolig er brukt til beredning og garving av skinn. Sammenholdt med mikromorfologiske analyser av jord og sedimenter, viser disse sporene at det var et omfattende produksjonsområde inne i selve anlegget.

Sjaktene som ble gravd i inngangspartiet til anlegget, avdekket plankegulv, steinmurte vegger på begge sider, og en overbygning av hvalbein og tømmer. Korridoren som fortsatte innover i anlegget virker å ha vært konstruert på samme vis.

Undersøkelsene viser at aktiviteten i Skonsvika startet omkring år 1200, men hadde i oppstarten preg av kortere sesongbasert drift. Etter hvert ble oppholdene mer permanent, og det ble etablert bygninger, ovner og groper for tilberedning av fisk og pelsverk. På slutten av århundret var aktivitetene blitt omfattende, og mangeromsanlegget hadde

nå fått sin endelige form. En ytre steinmur hadde også blitt bygd omkring anlegget. Funn av treverk ved muren kan tyde på at det har vært et gjerde eller en slags palisade på toppen av muren. På begynnelsen av 1400-tallet går aktiviteten tilbake og rundt 1450 er mangeromsanlegget i Skonsvika lagt øde.

Kongshavn

Kongshavn ligger 4.3 km øst av Berlevåg. Navnet viser til en liten vestvendt keile på en værutsatt og forrevent kyststrekning i området ved Kjølnes fyr.

I likhet med Skonsvika er mangeromsanlegget i Kongshavn usedvanlig stort og komplekst. Det huser minst 20 rom og dekker et areal på omkring 900 m². Anlegget er på gammel strandvoll. På nordøstsiden er det en murt adkomstvei fra landsiden, mens hovedinngangen til anlegget er mot sjøen i nordvest. Rommene i sørvestdelen fremstår klarest, med kraftige, steinbygde, veggvoller, noen med hvalbein stikkende ut. Enkelte rom har separate innganger. I de nordlige og nordøstlige delene er omrisset mer diffust, ettersom rommene her delvis er blitt fylt igjen i nyere tid. Rundt 30 meter øst for anlegget ligger en velbevart steinforet brønn, den eneste kjente fra middelalderen i Nord-Norge.

Utgravningen omfattet en 30 x 2 meter lang sjakt anlagt gjennom den sentrale østlige delen av anlegget. I alt avdekket sjakten vegger og gulv i seks rom. Funnene, samt forskjeller i størrelse og form, viser at rommene har blitt brukt til ulike formål, som bolig, kjøkken (eldhus), lager, og fjøs. Mikromorfologiske analyser av organisk materiale ga hint om det siste, gjennom påvisning av omdannet møkk fra bufe i ett av rommene. Beinmateriale fra avfallsdynger viser da også at man både her og Skonsvika har holdt bufe i form av sau/geit og gris. Mattilgangen ellers synes også å ha vært temmelig lik. I avfallsdyngene fra begge anleggene finnes bein av lokal fauna som sel (havert og steinkobbe), hval, rein, og fugl (gjess, ærfugl, alkefugler, lunde og rype). Men mest av fisk, og først og fremst torsk, hyse, og kveite.

Til forskjell fra Skonsvika er det lite som tyder på produksjon utover matauk i Kongshavn. En annen forskjell er at anlegget her ble bygget i tilnærmet full skala fra starten av. Bruken av stein og hvalbein som byggemateriale har også gitt anlegget en mer massiv framtoning enn det i Skonsvika. Innvendig hadde rommene veggpanel

og planke- eller hellelagte gulv, mens bygninger av tre, som i Skonsvika, var fraværende. Interessant nok hadde også rommene her hjørneildsteder, om enn i noe varierende utforming.

Karbondateringer og funn viser at mangeromsanlegget i Kongshavn kom til på begynnelsen av 1200-tallet. Den mest intensive bruken var i det påfølgende århundret og seinest rundt midten av 1400-årene var også dette anlegget lagt øde. Deler av det ble gjenbrukt på 1500- og 1600-tallet, men denne bosetningen hadde ikke sammenheng med anleggets opprinnelige bruk.

Kongens havn?

Mangeromsanleggene i Kongshavn og Skonsvika er uttrykk for en nokså bemerkelsesverdige situasjon. Ikke bare ligger de to mangeromsanleggene, som er de største vi kjenner, mindre enn 8 km fra hverandre. De var også i bruk samtidig over en periode på minst 150 år. Dette blir ikke mindre

→Figur 3.3: Fra utgravningene i Kongshavn. Legg merke til det hellelagte gulvet og de solide veggene.
Foto: Bjørnar Olsen

↑Figur 3.4: Bakstehelle (stekehelle) av grønnskifer fra Kongshavn. Foto: Mari Karlstad

oppsiktsvekkende når undersøkelsene viser at de med stor sannsynlighet er etablert av folk med ulikt kulturelt opphav og med rivaliserende økonomiske og politiske ambisjoner.

Utgravningene i Kongshavn ga en rekke funn assosiert med norrøn kultur. Baksteheller til å steke flatbrød er typisk eksempel på det. Flatbrød var en viktig del av norsk kosthold og ble i middelalderen bakt på tynne, runde heller av grønnskifer. Mesteparten av denne skiferen kom fra en forekomst i Kvinnherad kommune, Hordaland, og herfra stammer mest sannsynlig også bakstehellene i vårt materiale. Totalt 71 bakstehellefragmenter ble funnet i Kongshavn, mot bare åtte i Skonsvika. Gjenstander av kleberstein tyder på lignende forbindelser. Slike ble utelukkende funnet i Kongshavn i form av skår av kar samt fiskesøkker. Kleberbrudd med spor etter uttak av kar kjennes ikke nord for Salten, og særlige konsentrasjoner kjennes fra nordre Rogaland og Hordaland. Alle de syv fiskesøkkene funnet i Kongshavn var laget av kleber. Her ble det også funnet bryner som med stor sannsynlighet stammer fra brudd i Telemark. To dekorerte kammer av gevir er også av norrøne typer, og trolig laget på Vestlandet.

Flere funn fra Kongshavn viser forbindelser til middelalderens urbane kultur og sosiale eliter i sør. Dette omfatter blant annet fem sjakkbrikker i bein og gevir lik skandinaviske typer fra 1200-tallet. Slike kjennes blant annet fra utgravninger i Trondheim. Sjakkbrikker fra middelalderen er det ellers bare funnet 17 av i Nord-Norge. En dobbelt ringspenne av en form som var vanlig i Nordvest-Europa i høymiddelalderen hører også med til dette bildet. Mer spesielt er to sjeldne fingerringe av en type som det bare kjennes fire andre av i Norge, og som kan ha vært tiltenkt sosiale funksjoner som statusgaver og paktsegl i forbindelse med handel eller inngåtte avtaler.

I den sammenheng kan også nevnes funnet av falkebein i et av rommene i Kongshavn. Denne sky fuglen har neppe endt opp her av seg selv, og beinene er trolig fra et individ som har dødd i fangenskap. Jaktfalker var viktige som høystatusgave i vikingtid og middelalder, og ble en viktig handelsvare fra Norge. Ideelt sett skulle jaktfalker

→Figur 3.5: Funn fra utgravningene i Kongshavn. Foto: Foto: Mari Karlstad

fanges etter at de hadde lært seg å jakte, men videre temming ble da krevende og langt de fleste døde i prosessen.

En sørlig og urban tilknytning kan også hjørneildstedene være et uttrykk for. I en norsk kontekst var slike primært forbeholdt byarkitektur i sør, og i nordnorske middelalderhus ellers var ildstedet plassert midt i rommet. Et annet eksempel er en tappekran for øl av kobber, trolig av nordtysk opprinnelse, som også er funnet i bosetningslag fra middelalderen i Bergen og Oslo. Interessant er også funnet av frø av bjørnebær, som normalt ikke vokser lenger nord enn til kysten av Møre.

Den markerte norrøne kulturtilknytningen, høystatusfunn, og anleggets massive framtoning, peker i retning av at stedet var «kongens havn» – et støttepunkt for norske styresmakters interesser i Finnmark.

Russisk pogost?

Undersøkelsene i Skonsvika ga et ganske annet bilde. Som allerede nevnt er norrøne gjenstandstyper enten fraværende eller svært sjeldne i materialet herfra. For eksempel ble det funnet et tilsvarende antall fiskesøkker som i Kongshavn, men samtlige av disse er laget av lokale bergarter som sandstein og kvartsitt. Til gjengjeld er det funn som knytter an til russisk område, dette gjelder blant annet keramikk (svartgods) og en spesiell type beltespenne. Bruken av hjørneildsteder er her, gitt deres form og konteksten ellers, naturlig å relatere til karelsk og russisk byggeskikk. Slike ovner sees gjerne som uttrykk for russisk og karelsk ferdsel i nord («russeovner»). Det er også interessant at arbeidsredskaper av jern, som (sau)sakser, kniver, ildstål, økser og fiskekroker ble funnet langt hyppigere eller utelukkende her.

Dette samsvarer godt med inntrykket av anlegget i Skonsvika som mer rettet mot produksjon enn det i Kongshavn, og som for en stor del synes rettet

Figur 3.6: Veskelås fra Skonsvika. Foto: Foto: Mari Karlstad

Figur 3.7: Merkepinne (?) av bein fra Skonsvika. Foto: Foto: Mari Karlstad

Figur 3.8: Amuletter fra Skonsvika laget av tenner fra sel og bjørn. Foto: Foto: Mari Karlstad

mot bearbeiding av pelsverk for videre transport og handel. Bein fra møddingene tyder på at skinn fra rein, rev og oter har vært beredt, men trolig var ferdig flådde reinskinn brakt inn utenfra langt viktigere. På samme tid foregikk det en svært omfattende samisk villreinfangst ved Gollevárri mellom Tanaelva og Varangerbotn, og også i de mer nærliggende fangstsystemene på Varangerhalvøya, som på Rákkočerru, Njoaskoavi og Noidiidčearru (se Myrvolls artikkel). Kanskje var denne fangsten avgjørende for det russiske nærværet her.

Et funn i Skonsvika av liten rektangulær beinpinn med hull for feste og 39 innskårne hakk, kan vitne om pelshandelens betydning. Antall hakk, minus ett – som kan skyldes at den ikke var ferdig, tilsvarer bunt- og verdienheten «Tømmer» (40 stk). Denne kjennes blant annet fra neverbrev fra Novgorod, og bunter med 40 skinn var den vanlige standarden for russisk pelshandel i mellomalderen. Pinnen fra Skonsvika kan følgelig ha vært en merkebrikke til en bunt pelsverk klar for utskipning.

Med sin østlige tilknytning og økonomiske orientering, er det uansett fristende å tolke mangeromsanlegget i Skonsvika som en «pogost» for Novgorod, altså en handelsstasjon og bosetning som kanskje også ivaretok administrative funksjoner.

Konflikt eller fredelig sameksistens?

Tilkomsten av de to mangeromsanleggene kan vanskelig sees uavhengig av hverandre. Den økende norske dominansen i fellesområdet utover 1200- og 1300-tallet, i form av fiskeværsetablering og bygging av festning og kirke i Vardø, førte til en skjerpet situasjon. Etableringen av pogoster kan ha vært et mottrekk fra Novgorods side, som utover å gi økonomisk gevinst også ville fungere som en politisk manifestering. Mangeromsanlegget i Kongshavn kan på sin side sees som et direkte svar på økt russisk og karelsk tilstedeværelse i Skonsvik, og gitt en form som både skulle virke avskrekkende og synliggjøre norsk kongemakt i regionen.

Det er lett å skrive mangeromsanleggene i Kongshavn og Skonsvika inn i en fortelling om konstante konflikter og motsetninger. Lite tyder imidlertid på at det var tilfellet. Nærheten mellom anleggene og deres lange sameksistens taler i seg selv mot en slik tolkning. Det å leve halvannet århundre i gangavstand fra hverandre på nordkysten av Varangerhalvøya kan også ha muliggjort kontakt og forhandlinger. Og var kanskje plasseringen nettopp et uttrykk for behovet av å være innen rekkevidde av hverandre?

Kilder fra første del av 1500-tallet viser at det var vanlig for kommandantene på Vardøhus festning å møte og forhandle avtaler med skatteinnkrevere fra Russland. Også tidligere kan man gjennom forhandlinger ha funnet pragmatiske og fredelige løsninger på koloniale interessekonflikter.

↑Figur 3.9: Fiskekrok fra Skonsvika med deler av snøre bevart. Foto: Mari Karlstad

Selv om overvåking og kontroll trolig var en viktig hensikt bak opprettelsen av mangeromsanleggene i Skonsvika og Kongshavn, er det usannsynlig at isolering og fiendtlighet konstant preget forholdet mellom de som holdt til her.

Samisk involvering

Så langt har arkeologien om disse to anleggene handlet om de som kom utenfra og tok seg til rette her. Det er på ett vis naturlig ettersom anleggene, og mangeromstuftene mer generelt, utvilsomt er avtrykk av fremmed tilstedeværelse. Men samtidig handlet denne nettopp om tilgang til ressurser og herredømme over andres land. Mangeromstuftene var gjennomgående anlagt på steder der det fra før av var samisk bosetning, så også i Kongshavn og Skonsvika (se Myrvolls artikkel). Hvordan forholdt man seg til de som allerede bodde her og hvilke arkeologiske spor har vi eventuelt av deres involvering?

Fra utgravningene er det funn som tyder på samisk tilstedeværelse i mangeromsanleggene. I Kongshavn ble det funnet to amuletter laget av dyretenner, henholdsvis fra bjørn og sel. Slike dyreamuletter kjennes fra ulike samiske kontekster, men er ikke vanlige i norrøne (se figur 3.8). I begge anleggene ble det funnet stykker av klipt kopper. Dette er en funntype som er svært vanlig på samiske boplasser og offerplasser fra vikingtid til tidlig nytid, og antas brukt blant annet i rituelle sammenhenger. Mer spesiell er en beingjenstand fra Skonsvika, trolig et forarbeid til et veskelås, som er dekorert med tradisjonelt samisk flettverksmønster.

Flere av funnene relatert til fiske som kan knyttes til lokal samisk deltagelse, spesielt i Skonsvika. Det gjelder de nevnte fiskesøkkene av lokalt materiale, og en av fiskekrokene var festet til snøre lagd av dyresene som var kveilet opp langs stammen (se figur 3.9). Ettersom fiskesnører på denne tiden gjerne var laget av bast eller hamp, kan det vise til lokale samiske tradisjoner. Nausttufta i Skonsvika er også av en type som samsvarer mer med samiske nausttufter og båttyper enn norske (se Myrvolls artikkel). Naust er ellers ikke kjent fra russisk og karelsk område.

Men det finnes også andre interessante spor. I analysene av beinmaterialet fra de to mangeromsanleggene ble det nemlig oppdaget en helt lik og særegen praksis for hvordan fisk er blitt sløyet. Dette gjelder dels for kveite, men mest karakteristisk for torsk og hyse der blant annet det store skulderbeinet (*Cleithrum*) systematisk er skåret eller hugget rett over. Dette er ikke observert spor av en slik praksis i materiale fra norske og nordatlantiske boplasser, og heller ikke fra russisk

område. Imidlertid er helt identiske teknikker for sløyning av fisk påvist i materialet fra Šákkošnjárga, en samisk boplass fra seinmellomalderen i Varanger. Mye tyder derfor på at sporene i beinmaterialet gjenspeiler lokale samiske praksiser.

Veivisernes makt

En tolkning om samisk delaktighet i aktivitetene på disse anleggene kan kanskje fortone seg underlig, spesielt om vi legger til grunn seinere premisser om makt og kulturell asymmetri. Utover det som funnene gir uttrykk for, kan det uansett anføres både praktiske og kulturelle argumenter som understøtter en slik tolkning. Det å drive disse mangeromsanleggene uten samisk deltakelse og kompetanse, ville trolig ha vært langt mer krevende og derfor også mindre sannsynlig. Som hjemmehørende i området hadde samene en unik lokal kunnskap som må ha vært verdsett og i visse sammenhenger avgjørende for de som nå ønsket å ha tilhold her. Og som også borget for et betydelig samisk handlingsrom – og makt – om situasjonen skulle vise seg uutholdelig.

Dette innebar detaljert kunnskap om fiskegrunner og jaktterreng, om torv- og vedforekomster, om hvor man skulle grave for å finne agn, og om spiselige planter og hvor de vokste. Gjennom sin tilhørighet hadde stedegne samer også overlegen geografisk kompetanse, de kjente farvannene, kunne tolke værtegnene og visste ferdselsveiene innover i landet. Dertil hadde de særs velegnet teknologi til å ferdes både på sjøen og over land ved hjelp av sine tilpassete båter, ski, og reinsleder.

Og ikke minst, i forhandlinger med andre samiske grupper, slik som de som jaktet ved Gollevárri, Noidiidčearru, Njoaskoaivi og Rákkočerru, var deres sosiale nettverk, og kulturelle og språklige kompetanse, helt avgjørende. Disse forbindelsene kan også ha kommet til nytte i forhandlinger mellom de rivaliserende ansvarshaverne for Skonsvika og Kongshavn, eller i det minste ha gjort det lettere å etablere kontakt mellom de som holdt til i de to anleggene. At slik kontakt fant sted viser jo funn, om enn beskjedne, av baksteheller i Skonsvika og russisk keramikk i Kongshavn.

For samene var møtet med nordmenn og russere i mellomalderens Finnmark neppe bare harmonisk. Men i forhold til det som skulle bli situasjonen i påfølgende århundrer var mangeromstuftenes tid fortsatt en periode preget av relativ jevnbyrdighet.

Litteratur:

- Henriksen, J. E. 2016. *Kulturmøte og identitet på Finnmarkskysten i tidlig historisk tid. Tolkninger basert på arkeologiske analyser av mangeromstufter* [Doktoravhandling]. Tromsø: UiT – Norges arktiske universitet.
- Olsen B., Urbańczyk, P. & Amundsen, C. (red.) 2011. *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Oslo: Novus.

Forfatter:

Bjørnar Julius Olsen er professor i arkeologi ved Fakultetet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, UiT Norges arktiske universitet. Hans forskning er spesielt rettet mot samiske samfunn i jernalder og mellomalder, samtidsarkeologi og arkeologisk teori.
E-post: bjornar.olsen@uit.no

Mangeromstuftenes opphav og opphør

Jørn Erik Henriksen

<https://doi.org/10.7557/ottar.7954>

Inspirasjonen til oppkomst av mangeromshus må søkes utenfor Nord-Troms og Finnmark. Den videre utviklingen er betinget av lokale krefter, naturforholdene og folkene som brukte mangeromshusene. Artikkelen oppsummerer tolkninger basert på utgravningsresultater og historiske kilder.

Innledning. Det kulturelle landskapet i mellomalderen

Det kulturelle landskapet i Nord-Troms og Finnmark gjennomgikk store endringer i løpet av mellomalderen. Dette ikke minst ved at nye grupper flyttet til områdene permanent, eller på sesongbasert basis i langt større grad enn tidligere. Den såkalte «fiskeværskolonisering» av Finnmarkskysten tok til ca. 1200, og i 1520 var rundt 2000 individer bosatt i til sammen 33 fiskevær. Folkene som flyttet til værene kom i hovedsak fra sørligere deler av Norge.

Samene var nær alene om å bebo fjordene og innlandet, og fremdeles viktige som handelspartnere og skatteobjekter. Detaljene i hvordan handel og skattelegging ble organisert i perioden kjenner vi ikke, men rettighetene til slik handel og skattelegging var verdifulle nok til å utgjøre et viktig stridstema mellom rikene Norge og Novgorod. Perioder med ufred og rivalisering preget forholdet mellom dem fra 1250 – 1444. I løpet av den tiden kjenner vi til 12 karelske og russiske overfall mot norske bosetninger, samt flere norske angrep på russiske områder i Kvitsjøen.

Konfliktene ble forsøkt løst med diplomati og fredsforhandlinger. Den eldste kjente avtalen skriver seg fra 1326, der løsningen var å opprette fellesområder hvor både Norge og Novgorod hadde rett til å handle med samene og å kreve skatt fra dem. Et dokument fra ca. 1330 er trolig en spesifisering av grensene til fellesområdet. Lyngstuva på vestsiden av Lyngenfjorden, og fastlandet herfra til Målselvmunningen var Novgorods vestlige grense. Norsk rett til å ta skatt omfattet mesteparten av Kolahalvøya, ifølge dette dokumentet. Fredsavtalen refererer i tillegg til en grense mellom rikenes egentlige domener, som er ukjent i dag. De vage og flytende grensene som kjennetegnet det geografiske landskapet i nord i mellomalderen, var trolig til liten hjelp for mellomalderfyrstenes ønske om å skape fred og orden.

Fredsavtalen av 1326 spesifiserte at handelsmenn både fra norsk og russisk side fritt kunne bevege seg over grensene mellom rikene. Det betyr blant annet at karelere og russere fra Kvitsjøområdet opptrådte som tilreisende handelsfolk og skatteinnkrevere på vegner av Novgorod på finnmarkskysten i en periode på minst 200 år av mellomalderen. Håndhevelsen av rettighetene til de respektive rikene måtte i stor grad overlates til aktørene som utøvde handel, krevde inn skatter og bodde i de aktuelle områdene i mellomalderen. God kommunikasjon og samforent forståelse av rettigheter, grenser og gammel praksis må ha vært avgjørende for å bevare et lavt konfliktnivå. Til tider lyktes ikke dette, men i det store og hele var systemet robust nok til å bevare høy grad av stabilitet drøyt to århundrer.

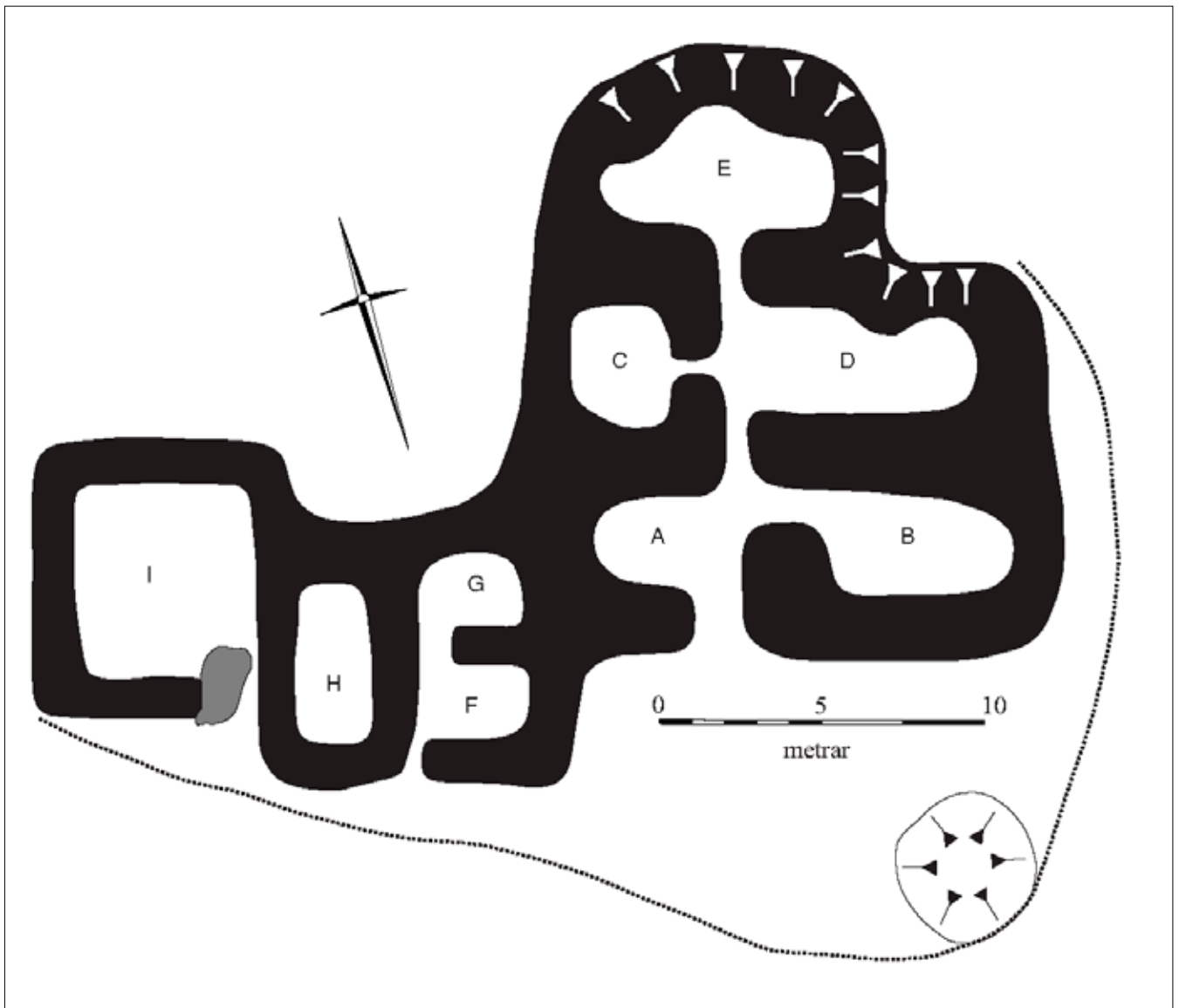
Vi mener etableringen av fellesdistriktet og utviklingen av nødvendig infrastruktur for aktørene som ivaretok handel og skattelegging i området hadde avgjørende betydning for tilkomst og utviklingen av mangeromshusene.

Enkeltrommene

Hvert av rommene i mangeromhusene består av enkelthus som er bygget sammen i komplekser. Gulvflatene som er delvis undersøkt er små, og nær kvadratiske, mellom 2,5 x 2,5 m til noe i overkant av 3 x 3 m store. Gulvene består av jord eller hellelegning, og har i noen tilfeller plankedekke. Indre trekonstruksjoner består av reiste stolper i hjørnene. Disse var del av innerveggene, samtidig som de bar hovedtyngden av taket. Det øvrige av den indre veggen var kledd med vertikale planker. De ytre veggene var bygget av stein, jord og torv, med unntak av ett av rommene i Skonsvika der de var av tre. Alle ildstedene vi dokumenterte i rommene var plassert i hjørnene. I ett av rommene i Kongshavn var ildstedet overbygd med en steinpakning, og har fungert som en slags røykovn.

Takene er ikke bevart, men har trolig vært torvtak. En pyramideform er godt egnet til små,

Figur 4.1: Tidlig ganghus fra 1300-tallet i Myrkardalur, Eyafjörður, Island. Plantegning: Elin Ösk Hreiðarsdóttir

kvadratiske bygninger og gir et sterkt tak med mindre forbruk av bygningsmaterialer sammenlignet med et alminnelig saltak. Takformen var i vanlig bruk på bygninger på Finnmarkskysten fra seint 1500-tall til inn på 1900-tallet, og det gir gode holdepunkter for å tro at det samme var tilfellet når mangeromshusene ble brukt. I anlegg som Skonsvika og Kongshavn er det noen store og rektangulære rom, og takene på slike rom lignet trolig alminnelige saltak.

En vesentlig forskjell fra øvrige nordnorske hus fra samme tid, er bruken av hjørneildsteder. Det vanlige her ellers var at ildstedene var plassert sentralt i rommet. I Midt- og Sør-Norge er derimot hjørneildsteder vanlige, og nærmest enerådende i finsk/karelsk og russisk byggeskikk. Trolig er hjørneplassering av ildsteder i mangeromshusene inspirert av tradisjoner fra disse områdene.

Å bygge i komplekser

Mangeromshusenes unike trekk består i første rekke av romorganiseringen, det vil si å arrangere bygninger på en slik måte at hver bygning fungerer som et rom i ett og samme kompleks. Det har blitt lagt stor vekt på å organisere den indre ferdselen og avgrense mangeromshuset mot omverdenen med en sammenhengende ytre vegg. Dette prinsippet ser ofte ut til å ha ligget til grunn for hvordan husbyggingen ble planlagt og utført.

I de fleste tilfellene var tomten til mangeromshusene grundig utgravd før rommene ble bygd, slik at gulvflaten lå betraktelig dypere enn det omliggende terrenget. Dette kan imidlertid variere fra sted til sted. I Kongshavn, for eksempel, er rommene den dag i dag vel en meter dypere enn det omliggende terrenget, mens de i en mangeromstuf ved Neselv/Ávzejohka innerst i Kobbefjorden,

Måsøy, ikke er gravd mer ned i bakken enn den nødvendige planeringen til huset krevde. Den siste tuften er rester etter et stort hus med 10 rom og flere annekser, som likevel virker påfallende lett bygd. Prøveutgravningene her viste at det var svært tynne kulturlag og at huset var i bruk i kort tid. Likevel virker husutformingen svært gjennomtenkt, med den sentrale korridoren som munnet ut i en enkelt inngang vendt mot sjøkanten der en rekke boder, naust og båthus var plassert. I motsatt ende slutter korridoren i ett enkelt rom, mens de øvrige rommene er symmetrisk arrangert med sentralkorridoren som midtakse. Alt tyder på at byggmestrene arbeidet i henhold til en klar ide som la premisser for konstruksjonen på forhånd.

På tross av at det arkeologiske materialet viser sin klare norske og russiske tilknytning, har ikke selve mangeromshusene noen direkte forløpere verken innenfor norsk eller russisk byggeskikk, og heller ikke i karelsk eller samisk tradisjonell arkitektur. Vi må lenger av gårde for å finne tilsvarende komplekse bygninger der bygningsmaterialet i hovedsak besto av torv, jord og stein.

Arkitektoniske forbilder

De eneste nordlige forbildene finner vi i en svært lik byggeskikk i den norrøne gårdsbosetningen på de vestatlantiske øyene. Dette i form av såkalte «ganghus» fra mellomalder og nyere tid i Island og i de norrøne bosetningene på Vest-Grønland. Ganghuset er sterkest assosiert med islandsk arkitektur, der «gangen» er en sentral korridor som styrer ferdselen mellom rommene. I plan er slike hus ofte besnærende like mangeromstuffer med sentral korridor, se figur 4.1.

Grønlandske gårder fra den norrøne tiden ble på sin side anlagt etter et mønster mer likt den type mangeromstuffer der den interne ferdselen foregikk fra et rom til et annet og med kortere interne korridorer.

I utgangspunktet virker kanskje Nord-Atlanteren som en uoverstigelig barriere for spredning av ideer om byggeskikk til Finnmark i mellomalderen. Det er likevel dette som trolig var tilfelle. Historiske kilder viser nemlig kontakt mellom Island og finnmarkskysten i mellomalderen. I

Figur 4.2: Gásir, Eyjafjörður, på Nord-Island. Likhetene med Skonsvika er besnærende.
Foto: Bjørnar Olsen

1310/1311 overvintret hirdmannen Gissur Bjarnarson Galli og Valtýr Eyólfsson med mannskap i Finnmark i forbindelse med den siste, kjente finneferden. Direkte formidling av kunnskapen om å bygge komplekse bygninger av torv, jord og stein kan ha forekommet i tilknytning til langtidsopphold av folk som inkluderte islandsk personell. Kunnskapen kan også ha blitt formidlet av folk som var blitt kjent med byggemetoder på Island og Grønland gjennom egne reiser, og som ikke nødvendigvis hadde fast tilknytning til opphavsstedene. Historiske kilder viser at norske handelsfolk ofte besøkte Island, blant annet markedsplassen Gásir i Eyjafjörður på Nord-Island der slik kompleks mangeromsaktig arkitektur er godt dokumentert, se figur 4.2. Kildene indikerer også at nordnorske kjøpmenn tok del i ferdselen over Atlanteren. Det er sannsynlig at byggingen av de første mangeromshusene på Finnmarkskysten kan ha blitt utført av handelsfolk og mannskap som var inspirert av islandsk, og muligens også grønlandsk byggeskikk gjennom egen erfaring.

Lokal tilpassing

Båtmannskap som av ulike årsaker bygde hus for å overvintre på kysten av Finnmark måtte forene sin tilvante praktiske kunnskap med lokale vilkår og behov. Et mulig eksempel på dette er den omtalte mangeromstuften i Neselv/Ávzejohka. Den lette konstruksjonen og det korte tidsrommet den var i bruk, stemmer bra med husrom for et større båtmannskap, som har drevet handel her på sesongmessig basis over noen år. Tuftene etter de små bygningene i strandsonen kan ha vært boder til oppbevaring av handelsvarer. En slik ambulerende bruk kan dannet opphavet til de anleggene som vi i dag kaller mangeromstufter.

Det fantes solide tusenårige tradisjoner på gamle- og torvhusbygging på stedene de første mangeromshusene ble bygget, men i all hovedsak er de basert på bruk av enkeltbygninger. De foreslåtte arkitektoniske forbildene tillot mange folk å bo tett sammen, samtidig som de i likhet med lokale hustyper var tilpasset klimatiske og ressursrelaterte problemer i de nordligste kystområdene, i første rekke hardt vær og mangel på skog egnet til bygningstømmer.

Byggingen av et kompleks av mindre bygninger innebærer også andre fordeler enn å huse mye folk og fe på liten plass, som mindre forbruk av treverk, stein, jord og torv sammenlignet med å bygge ett stort bygg eller mange små, separate hus i samme materiale. En større innendørs oppholdsflate dekket av tak i rom og korridorer øker de varmebevarende egenskaper til komplekset som helhet, og er gunstig på steder med lite stedegent brensel. Sammenbygde hus av denne typen kan

som helhet ha lengre levetid enn hva separate hus av likt byggemateriale normalt kan oppnå. Deler av bygningen kan saneres eller skiftes ved behov, mens bruken kan pågå uavbrutt i øvrige deler av komplekset. De eldste stående islandske ganghusene i dag er flere hundre år gamle.

Mangeromshus kan ha kommet til som boliger for handelsfolk og skipsmannskap som oppholdt seg i Finnmark sporadisk, men kan i det videre forløpet ha vist seg egnet også for personell som hadde regulært og årvisst opphold her, som handelsfolk og skatteinnkrevere av norsk, russisk og karelsk opphav. Gjennom å bli utvidet og modifisert kan husene også ha fylt politisk-administrative funksjoner som forsvar og manifestasjon av makt, men også produksjon av varer som kjøtt, fisk og pelsverk (se Olsens artikkel).

Opphør

Begge mangeromskompleksene som er undersøkt med omfattende arkeologiske utgravninger, Kongshavn og Skonsvika, ble forlatt rundt 1450. Hva som skjedde senere, med andre mangeromshus er vi ikke sikre på, men vi vet at noen ble bygget og brukt på 1500-tallet, som Løkvik i Berlevåg kommune.

Det er tvilsomt at spesielle administrative funksjoner var tillagt de seine mangeromshusene bebodd på 1500-tallet, som i Løkvika. Her varte bosettingen helt til de tidlige skattelistingene over fiskeværsbosetting i Finnmark ble nedtegnet. De fire mangeromshusene her viser at tradisjonene forbundet med å bygge og bo i mangeromshus i hvert fall i noen grad ble holdt vedlike i enkelte fiskevær i Finnmark.

Det ble etablert fiskevær fra norsk side i Finnmark rundt år 1200 eller litt tidligere, men detaljer i utviklingen av værene senere i mellomalderen er dårlig kjent. I løpet av 1400-tallet var trolig folketilflytting til værene spesielt omfattende. Utviklingen kan trolig ses i sammenheng med endringer i de politiske forholdene i nord, både på norsk og russisk side. Før siste halvdel av 1300-tallet kunne kongen pålegge befolkningen i Finnmarksværene å frakte all tørrfisk og øvrige ettertraktede handelsvarer til kaupstaden i Storvågan i Lofoten. Her kunne tilreisende handelsfolk, primært fra Bergen, ha stor grad av kontroll over handel og beskatning. Etter Storvågans opphør som kaupstad, flyttet handelen til lokale bygder og vær, der folk faktisk bodde. I Finnmark betød dette at handel ble ivare tatt lokalt, i hovedsak organisert fra fiskeværene.

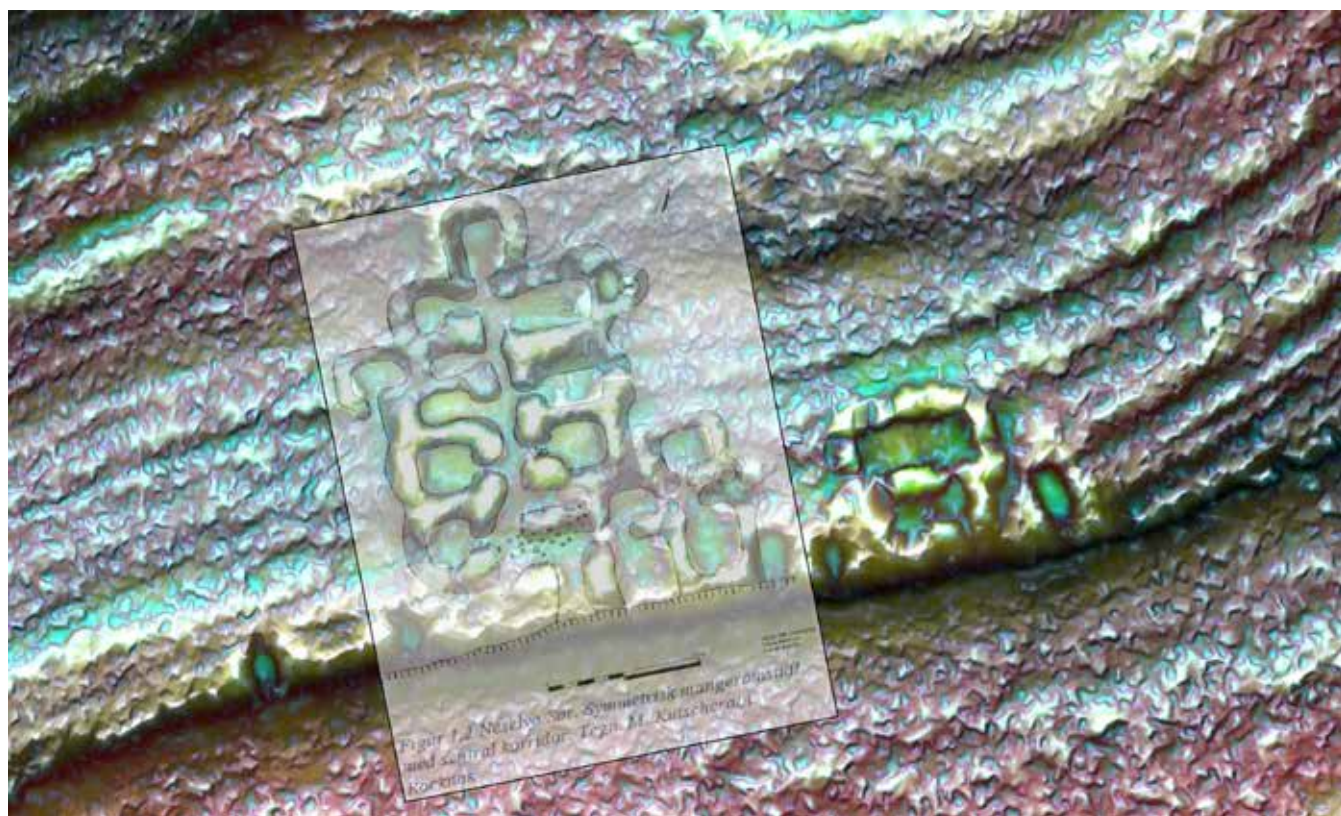
Rundt 1520 var det som nevnt registrert skattebetalere i 33 fiskevær i Finnmark, og noen av disse var allerede folkerike samfunn. Vardø var etablert

som et regionalt støttepunkt for norsk kongemakt, med opprettelsen av Vardøhus festning en gang i løpet av første halvdel av 1300-tallet. Etter hvert som værene vokste, er det trolig fra disse stedene handel og spirene til regional riksadministrasjon ble utøvd i Nord-Troms og Finnmark. Her ble kapellene reist, og her sikret erkebiskopens setesveiner tiender, handel og andre av kirkens inntekter. Denne utviklingen kan ha gjort steder som Kongshavn overflødige, samtidig med at permanente russiske og karelske støttepunkter i disse landskapene vanskelig kunne opprettholdes på grunn av norsk befolkningsdominans i kystområdene. Mye tyder på at russerne senere likevel ble i stand til å utfordre den norske kontrollen av Finnmarkskysten, kanskje med rene maktmidler.

Rivalisering og ufred mellom norske og russiske/karelske aktører ble intensivert utover 1400-tallet. Trolig gjennomlevde kysten av Finnmark en periode med helårlig tilstedeværelse av russiske og karelske aktører fra slutten av 1470-tallet til midten av 1490-tallet, som kunne operere mer eller mindre uhindret. Denne «okkupasjonen» vedvarte inntil en fredsavtale mellom Danmark-Norge og Moskva trådte i kraft og blant annet løste denne siden av konflikten. Mangeromsanlegget i Skonsvika var allerede nedlagt i det aktuelle tidsrommet, og virksomheten ble ikke gjenopptatt. Russiske og karelske økonomiske

og administrative funksjoner ble trolig derfor utført andre steder, med bedre naturhavner og rom til personell året gjennom. Om det stemmer, vet vi ikke sikkert hvor. En mulighet er at militær dominans i en tid gjorde at russere og karelere kunne operere fra norske fiskevær de tidligere var utestengt fra.

Skonsvika og Kongshavn ikke overlevde 1400-tallet, viser skriftlige kilder fra fiskeværene at varianter av mangeromshus tilsynelatende vedvarte i fiskeværene lenge etterpå. I 1599 gjennomført Christian 4. sitt marinetokt langs norskekysten til Kola. På denne turen tilbragte flåten tid i Vardø. Under dette oppholdet besøkte Jonas Carisius, en av kongens sekretærer, en alminnelig bolig i Vardø, og skrev ned inntrykket i sin rapport fra ekspedisjonen. Boligen besto av tre nedgravde rom og adkomsten til dem skjedde gjennom en korridor, der døråpningen til korridoren og en ljore i taket i det innerste rommet utgjorde den eneste belysningen. De sammenbygde og nedgravde rommene fremsto som en underjordisk hule for københavneren Carisius, som neppe hadde sett hus som lignet dette tidligere i sitt liv. Huset han besøkte kan ha lignet de minste mangeromstuftene kjennetegnet av en korridor som leder til bare tre rom, og som gir tuften en trekløverform (se min første artikkel).

Figur 4.3: Mangeromstuft med sentralt plassert midtkorridor, Neselva sør, Måsøy kommune. Planoversikt basert på Lidar, terrengmodell, med plantegningen lagt over Lidarmodellen. Modellering av Jan Ingolf Kleppe, Finnmark fylkeskommune.

Figur 4.4: Lilienskiolds akvarell av sammenbygde (?) hus i en såkalt nordmannsgamme. Kopi fra Finnmark fylkesbibliotek.

Sammenhengen mellom mangeromshus og fiskeværenes tidlige arkitektur er foreløpig usikker. Det som taler for en relasjon er at personell har sirkulert mellom fiskevær og steder med mangeromshus i mellomalderen, og formidling av innovative byggemetoder har trolig vært en naturlig del av samhandlingen. Folk som bygde hus på flere steder i løpet av sin levetid, har trolig benyttet like bygningstyper hver gang de bygde hus et nytt sted, og samtidig formidlet ideer om byggemetoder på tvers av regioner. Selv om bygningene ble modifiserte gjennom tidene, kan kanskje noen grunnleggende prinsipper bak mangeromshusene ha overlevd i Finnmark opp mot moderne tid.

Sammenbygde torvhus og gammer fra og med 1600-tallet

Også i de påfølgende århundrene fremheves de torv- og steinbygde ytre veggene og de torvtekte

take som kjennetegn på Kystfinnmarks unike byggeskikk. Fra amtmann Lilienskiolds redegjørelse om byggeskikk fra slutten av 1600-tallet, til Nils Stockfleths memoarer fra hans tid i Finnmark (1828–1838), gjentas beskrivelsene av nordmennenes hus som rom samlet i komplekser med bare en enkelt inngang. I en etnologisk studie foretatt blant sjøsamene i Laksefjorden i mellomkrigstiden ble det dokumentert en vel etablert tradisjon med å bygge lignende komplekse torvbygninger i sjøsamiske miljøer.

Andre ting å legge merke til i de skriftlige beretningene er at noen trekk som kjennetegner mangeromshusene tilsynelatende ikke lenger er vanlige. Skriftlige kilder som omtaler sammenbygde hus i Finnmark fra 1600-tallet og senere, omtaler ikke gulvene som nedgravde. Det er heller ikke klart ut fra kildene om den ytre avgrensingen av husene hadde karakter av en sammenhengende

vegg. Tufter vi med stor sikkerhet kan datere til denne perioden, som Vadsø gamle fiskevær ute på Vadsøya, tyder på at den ytre avgrensingen ikke lenger var bygget sammenhengende. Lilienskiolds avbildning viser imidlertid hus bygget så tett at det kan ha vært direkte adgang fra et hus (eller rom) til et annet.

Praksisen med å samle bosettingen i rom med ulike funksjoner i ett og samme bygningskompleks ser ut til å bli videreført, men etter litt andre prinsipper. Nedgravde rom og sammenhengende ytre torv- og steinvegg ble langt mindre vanlig. Hvis vi vektlegger disse trekkene som definerende for mangeromshusene, er det nok riktig å si at denne spesielle hustypen opphørte tidlige på 1600-tallet.

Mangeromshusenes arv i byggeskikken

Kan man likevel se for seg at mangeromshusene fra mellomalderen innførte arkitektoniske trekk i deler av Finnmark med lengre varighet? Byggeskikk forstått som prosess fordrer ikke at man sporer opprinnelsen til bygningsvarianter og forutsetter at de eksisterer uforandret opp gjennom generasjonene, inntil hustypen i en gitt periode slutter å bli brukt. Byggeskikk behøver heller ikke bety en og samme uavbrutte tradisjon knyttet til et sted eller region. I dette tilfellet er ett av byggeskikkens definerende element selve sammenføyningen av hus i ett og samme bygningskompleks. Så lenge torv, jord og stein var en vesentlig del av byggematerialet, ble det brukt hus i de østre og værutsatte delene av Finnmark som avvek lite fra definisjonen til et mangeromshus fra mellomalderen

Figur 4.5: Kompleks fellesgamme, Hans Baltos eiendom på Hammernes, Nesseby kommune. Foto: Halvor Vreim, 1936. Nasjonalbiblioteket, public domain/offentlig eie.

Figur 4.6: Varangerhus i Hamningberg, Båtsfjord kommune. Foto: Elin R. Myrvoll

Kanskje kan elementer av denne byggeskikken ennå spores etter at trehusene ble vanlig blant allmuen i Øst-Finnmark utover 1800-tallet. Det såkalte Varangerhuset er et hus der våningshus og fjøs er bygget sammen, kun adskilt av gang og dør. Det ble dermed mulig å se til dyrene uten å måtte bevege seg utendørs. Opphavet til Varangerhusene er forklart med klimatilpasning, inspirasjon fra hustyper folk i Øst-Finnmark allerede kjente til, som den samiske fellesgammen og/eller trehus ved Kvitsjøen, særlig blant karelerne. Alle disse teoriene kan være med på å forklare oppkomsten av hustypen, den ene utelukker ikke den andre.

Kan det være at kulturelle og økologiske faktorer som over lang tid har preget kysten i Finnmark, som mobilitet og kulturell samhandling mellom ulike etniske grupper, tøft klima og skrinne vegetasjon, har virket konserverende for elementer i allmuens byggeskikk? Selv om hus og hustyper gikk ut av bruk i et område, ser det ut til at varianter av disse forsetter å bli brukt andre

steder. Inspirasjon til å føye bygninger sammen i komplekser kan dermed ha oppstått på steder i Kyst-Finnmark flere ganger, og under ulike historiske forhold. Helt til sist kan man også tenke seg at landskapets egen hukommelse ga inspirasjon til fornuftige måter å bygge hus på. Tufter bevares svært godt på kysten av Finnmark, og er godt synlige på grunn av sparsom vegetasjon. Det er derfor mulig å tenke seg at for eksempel en mangeromstuft har kunnet inspirere boligutforming lenge etter at huset selv var gått ut av bruk.

Litteratur:

Bratrein, Håvard Dahl. Russisk okkupasjon av Finnmark på 1400-tallet? Håløygminne 2, 2004

Hage, Ingebjørg. Som fugl fønix av asken? Gjenreisingshus i Nord-Troms og Finnmark. Ad Notam Gyldendal AS. Oslo, 1999.

Henriksen, Jørn Erik. Kulturmøte og identitet på Finnmarkskysten i tidlig historisk tid, Tolkninger basert på arkeologiske analyser av mangeromstufter. Ph.d. avhandling i arkeologi, Norges arktiske universitet. Tromsø, 2016.
<https://munin.uit.no/handle/10037/10222>

Lilienskiold, Hans. Nordnorske samlinger utgitt av etnografisk museum, bd. IV. Finnmark omkring 1700 bd. 2. Lilienskiolds Speculum Boreale, annet hefte. Solberg, O (red.). Etnografisk Museum. A.W. Brøgers Boktrykkeri A/S. Oslo, 1942.

Forfatter:

Jørn Erik Henriksen er førsteamanuensis i arkeologi Norges arktiske universitetsmuseum UiT. Hans forskning er spesielt rettet mot periodene jernalder og mellomalder (ca.Krf. –1550 e. Kr.) i Nord Norge, med særskilt fokus på kystområdene av Nord-Troms og Finnmark.
E-post: jorn.henriksen@uit.no

Finnmark mellom øst og vest

Reidun Laura Andreassen

<https://doi.org/10.7557/ottar.7955>

Denne artikkelen ser nærmere på de kulturelle og økonomiske forholdene i Finnmark under vikingtida og mellomalder, og hvordan de kan gi perspektiv på mangeromstuftenes funksjon og opphav. Fremstillingen tar utgangspunkt i arkeologiske funn og kulturminner i et område som geografisk er avgrenset fra Loppa i vest til Magerøya i nordøst.

Sammenlignet med kysten lenger sør er det relativt få funn fra Finnmark som kan knyttes til norsk eller norrøn kultur i jernalderen.

Det er ikke gjort funn av norrøne gårdsanlegg slik vi kjenner dem fra Nordland og Troms, noe som tyder på at Finnmark ikke hadde en permanent, norsk bosetning. Den faste norske gårdsbosetningen gikk etter nåværende viten fram til Karlsøy i Nord-Troms.

Spørsmålet er imidlertid om det norrøne høvdingsamfunnet, slik vi kjenner det i Sør-Troms og Lofoten, likevel hadde økonomiske interesser og baser lenger nord? Dette dels som ledd i utnytting av ressurser, men også som synliggjøring av maktpolitiske interesser i nord. I denne artikkelen vil jeg argumentere for dette, og se nærmere på hvordan en slik base kan ha fungert og hvilke spor den kan ha etterlatt. Med det som utgangspunkt

vil jeg også foreslå noen sammenhenger som mangeromstuftene kan ha inngått i.

Et annet forhold som kan være sentralt for å forstå oppkomsten av mangeromstuftene er den rivaliserende norsk-russiske aktiviteten, med norske tokt til Kvitsjøen, og karelske og russiske tokt vestover. Finnmark ble her liggende mellom to interessesfærer, og jeg skal først se på hvilken rolle dette kan ha spilt og hvilke avtrykk dette har gitt i det nordlige kulturlandskapet

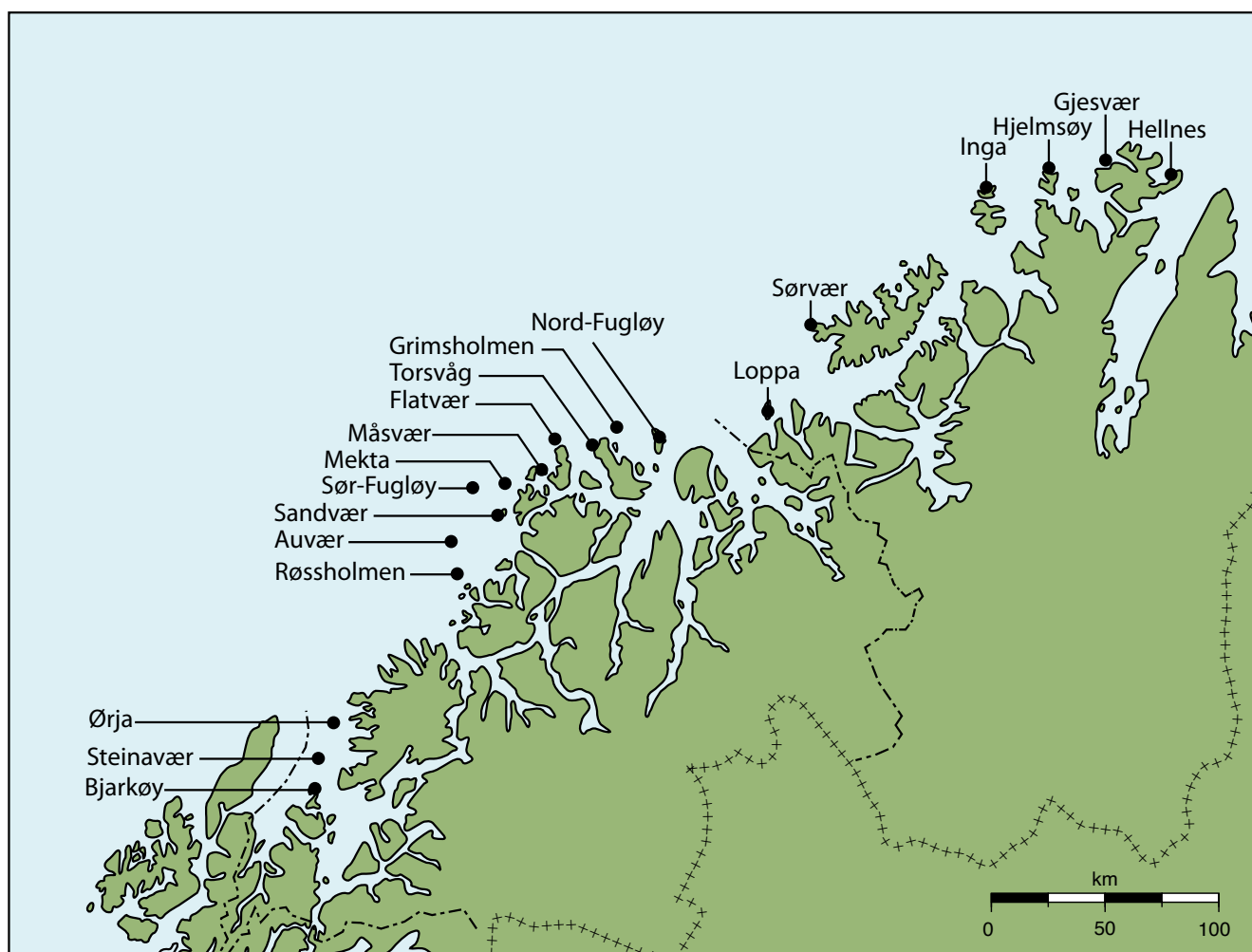
Kvitsjøferdene

Sagaene beretter om flere ekspedisjoner i nordområdene som de håloygske høvdingene foretok etter Ottars ferd omkring 890. Dette gjelder blant annet Tore Hunds berømte ferd i 1026 til Kvitsjøen, da bjarmernes helligsted med guddommen Jomali ved elva Dvina ble plyndret. Den siste Bjarmlandsferden er dokumentert i år 1222.

Kvitsjøferdene tok sannsynligvis sikte på landsbyer og handelssteder langs de store elvene som har sitt utløp i Kvitsjøen, som Mezen, Dvina, Vyg og Varzuga. Reisene dit må ha foregått i sommerhalvåret når Kvitsjøen er isfri. Ved elva Mezen, på østsiden av Kvitsjøen, har russiske arkeologer gjort undersøkelser over flere tiår og gjort funn av samme type og opphav som i Nord-Norge. Særlig gjelder det smykker produsert i områdene ved Finskebukta, Ladoga, Beloje Ozero og Vaga-bassenget på 1000- og 1100-tallet. I likhet med de nordnorske funnene er de uttrykk for Novorods handelsnettverk i nord, der smykkene har inngått som gjenytelser for pelsverk og andre fangstprodukter, skaffet til veie av samer, nenetsere og andre.

Figur 5.1.: Viktige steder i Kvitsjøen.
Kartbearbeiding: Rudi Jozef Maria Caeyers

Figur 5.2. Oversikt over Bjarkøygodsets mulige fangstplasser i vikingtida. Etter Bratrein 2018, kart ved Ernst Høgtun og Rudi Jozef Maria Caeyers

Her finnes også store innhegnete bosetninger som trolig har tjent som pogoster eller handelsstasjoner. Strendene ved Mezenbukta er kjent som en yngleplass for hvalross og flere selarter, det samme gjelder øya Morzhovets, eller Hvalrossøya, som ligger ved utløpet av elva. Hvalrosshud var en viktig vare som blant annet ble benyttet til rep til de store seilene på vikingskipene, og hvalrossstener var en ettertraktet luksusvare

Bjarkøygodset

Bjarkøy som politisk sentrum i Nord-Norge har aner tilbake til 3-400-tallet, men kjennes særlig fra vikingtiden av. Foruten rike bondebygder langs Vågsfjordbassenget i Harstad regionen, strakte godset seg etter hvert oppover hele ytre Senja, ytre Nord-Troms og kysten av Vest-Finnmark. Fra og med ytre Senja og nordover har godset i første rekke hatt sin basis i fangst- og fiskerettigheter (landvare), ikke i agrar utnytting. Trolig begynte ekspansjonen nordover Finnmarkskysten på 800-tallet. En forutsetning for ekspansjonen var Bjarkøygodsets politiske og økonomiske makt.

Bjarkøyhøvdingen Tore Hund omtales i sagaen som den mektigste mannen i nord og ble kong Olavs lendmann i 1020.

De rike naturressursene i Finnmark som villrein og havpattedyr, som sel og hval, hadde stor økonomisk betydning for høvdingene lenger sør. Spor etter omfattende villreinsfangst finnes blant annet i form av et stort antall oppmurte skyteskjul registrert på Sørøya og Magerøya de senere år. Reinskinn kan ha vært en salgs- eller byttevare mellom den sjøsamiske befolkningen i området og representanter for Bjarkøygodset. I tillegg kan tranolje fra sjøpattedyr ha vært en viktig handelsvare som samene produserte, noe de mange hellegrupene langs kysten vitner om (se Myrvolls artikkel). En mulig sammenheng med mangeromstuftene som er registrert langs kysten av Vest Finnmark, kan ha vært at disse i mellomalderen fungerte som oppsamlingsplasser for videresalg av skinn og andre produkter av rein og havpattedyr.

Mulige spor av Bjarkøyhøvdingenes aktivitet lengst nord

Nord for Loppa, som vi skal komme tilbake til, er det bare kjent noen få norrøne gravfunn fra vikingtida. Nevnes spesielt skal likevel ei grav fra Lille Tamsøy ytterst i Porsangerfjorden. Foruten skjelett av en mann og en hund, inneholdt grava utstyr for krigere; det vil si sverd, øks og skjold, samt ei ringspenne. Grava kan tolkes som tilhørende en person fra høvdingens faste krigerfølge, kanskje til og med en av Tore Hunds edsvorne menn, som hadde dødd under ferd langs leia. I de senere år er det registrert enkeltliggende gravrøyser av norrøn type langs Sørøysundet, men ingen er så langt undersøkt.

Det er også få spor av norrøne boplasser fra jernalderen i Finnmark. Et par bunndateringer fra «fiskeværshaugen» på Kirkestappen ved Gjesvær, rett vest for Nordkapp, strekker seg tilbake til 700-tallet. Slike hauger består av tykke avfallslag som har hopet seg opp etter fiskeværbosetninger fra mellomalderen av, og som i prinsippet er av samme type som gårdshauger lenger sør. I forhold til de to tidlige dateringene er det usikkert om disse har noen sammenheng med bosetningen som haugen representerer, eller er spor av tidligere aktivitet. Like ved ligger to store nausttufter som muligens kan være fra jernalder.

Loppa – Bjarkøyættas base i nord?

Øya Loppa (av gammelnordisk loptr = luftspeiling) kan i arkeologisk sammenheng betraktes som den nordligste norrøne utpost. Øya ligger strategisk til i leia, midt mellom Nord- Troms og Sørøya i Vest Finnmark, og kan ha utgjort Bjarkøyættas framskutte base i nord. Loppa utgjør et godt utgangspunkt for kontroll over Sørøysundet, og den er også den første landingsmulighet etter å ha kryssa det åpne og værharde Lopp havet. Øya er knapt 10 km² med steile klippeberg på øyas vestsida og brede vikar på østsida.

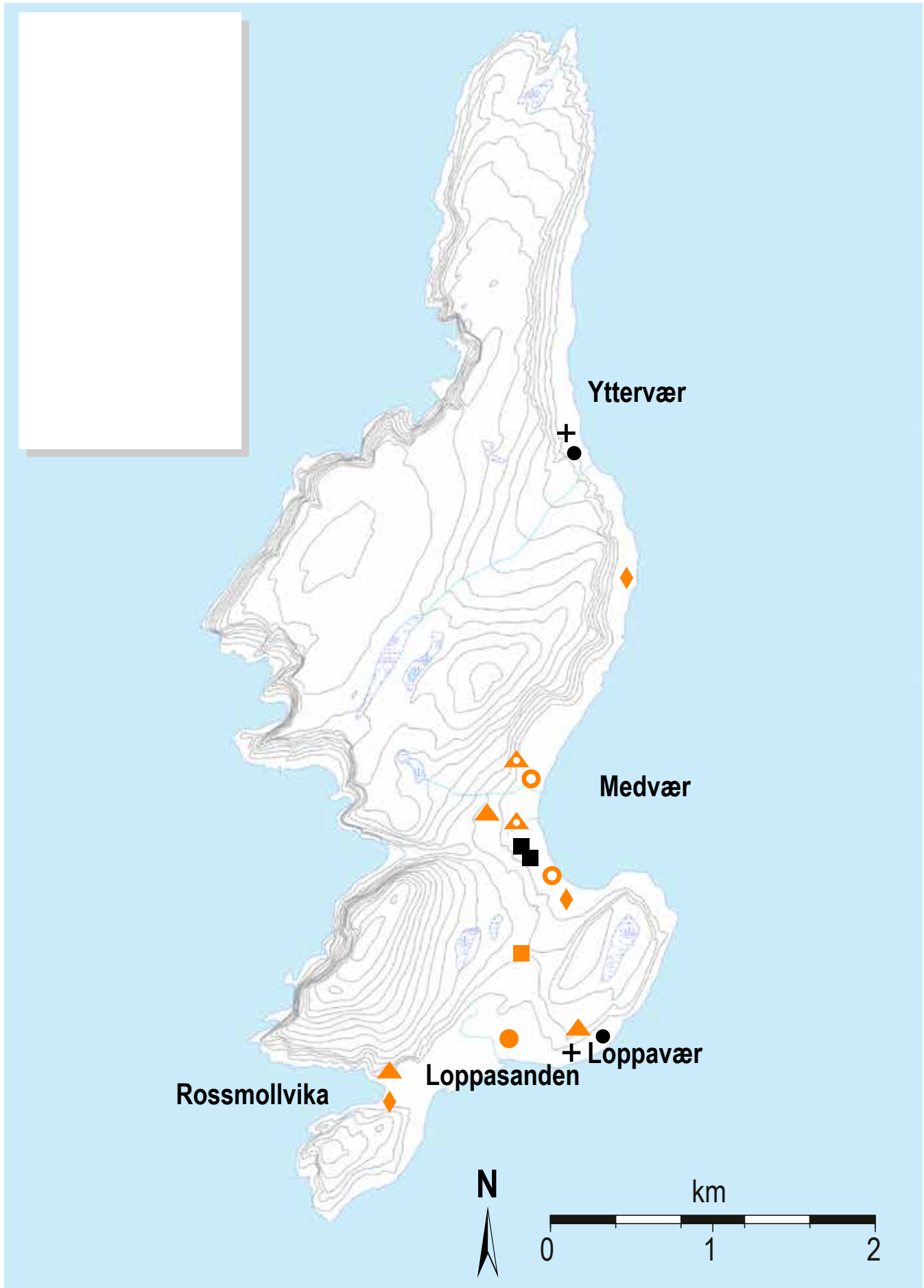
Med framskutt base mener jeg at Loppa kan ha blitt del av Bjarkøyættas gods, og gjort til permanent tilholdssted for personell i Bjarkøyættas tjeneste. Her kan hirdmenn, trelle og andre ha levd sine liv og vaktet ferdselen langs leia. Herfra kan de ha handlet med samene langs kysten av Finnmark og dratt på tokt til Kola og Kvitsjøen. Kulturminnene på Loppa vitner om ulike aspekter ved denne tilstedeværelsen.

Kvinnegraven fra Loppasanden

Det største og mest imponerende funnet fra Loppa er ei grav fra Loppasanden. Funnet ble gjort i 1962 under arbeid på veien mellom Loppavær og Mevær, og ble undersøkt av professor Povl Simonsen samme år. Han beskrev grava som ei steinkiste grav i flyvesand med dekkheller over. Den inneholdt et skjelett som lå på rygg med hodet i øst og knærne opptrukket. Skallen var forstyrret,

Figur 5.3.: Kirkestappen ved Gjesvær. Fiskeværshaugen vises ved de frodige bevokste områdene.
Foto: Reidun Laura Andreassen

Figur 5.4.: Loppa øy med oversikt over kulturminner fra jernalder og mellomalder. Kart: Rudi Jozef Maria Caeyers

men plasseringen markert ved at underkjeven lå på plass.

Av gjenstander fant man blå og hvite segmentdelte og gullfolierte perler i glassmosaikk, samt ei stor ravperle. Perlene lå mellom to store skålspenner på brystet og ved den dodes venstre hånd. På venstre skulder lå ei rund spenne med gripedyr-sornamentikk, ved høyre håndledd en armring i bronse, i høyre hånd en jernkniv og ved siden av denne, et bronsekjede. Ved venstre side lå en pilespiss av jern. Ved den dodes føtter lå ei jernsaks, samt et uidentifisert jernbeslag. I gravas sørøstligste hjørne fant man ei hvalbeinsplate med utskåret drakefigurer. Plata var i flere stykker, men komplett. Jeg har tidligere framsatt hypotesen om at hvalbeinsplater kan være våpenskjold, og at denne kan ha tilhørt Bjarkøyætta. Ut fra funnene dateres grava til 800-tallet, men hvalbeinsplata dateres stilistisk til 700-tallet, noe som altså tyder på at den har vært et arvestykke.

Skjelettet ble analysert ved anatomisk institutt i Oslo og ble overaskende bestemt å være fra en mann i 30 årene. Ettersom gravgodset klart tydet på en kvinnegrav, ble de bedt om å se på skjelettet igjen. Instituttet påpeker da at kraniet viser kvinnelige trekk, men at armer og bein var av en slik størrelse at de heller kunne være fra en mann, men sikker var de ikke. Jeg vil også tilføye at en tolkning gjort på 1960 tallet kan være preget av datidens syn på kvinnekjønnen som spinkle og vevre. En må anta at en kvinne som levde på Loppa i vikingtid måtte delta i mange harde tak og dermed utviklet en muskuløs og atletisk kropp.

Området fra Loppasanden og Rossmålvika til Meværsbukta, litt lenger nord, må betraktes som det sentrale på Loppa i jernalderen. På strandterrassen som reiser seg over Meværsbukta ligger et gravfelt bestående av åtte røysgraver, alle av jernaldertype. I tillegg er det ei stor gravrøys, 9 meter i diameter og ca. 1 meter høy, i Rossmollvika. Også den ligger på en gammel strandvoll med utsikt østover og vestover leia. I samme område ligger det også to mindre røys.

De mange gravene vitner om en viss stabilitet over det norrøne samfunnet på Loppa. Den rike kvinnegrava tyder også på at dette ikke bare var et mannssamfunn, men et bofast samfunn bestående av familier og trolig med et lederskap av høy sosial rang.

Vakthold og militære motiv

Midt på eidet mellom Loppasanden og Mevær, og fem hundre meter nord for den utgravde kvinnegrava, undersøkte arkeologene Gerd Stamsø Munch og Jens Storm Munch i 1964 ei hustuft.

Tufta var 16 m lang og 7 m breid med avrundede hjørner. Undersøkelsen ga ingen daterbare funn, men trekull som er tatt ut i ettertid har gitt en datering til AD 600–1030.

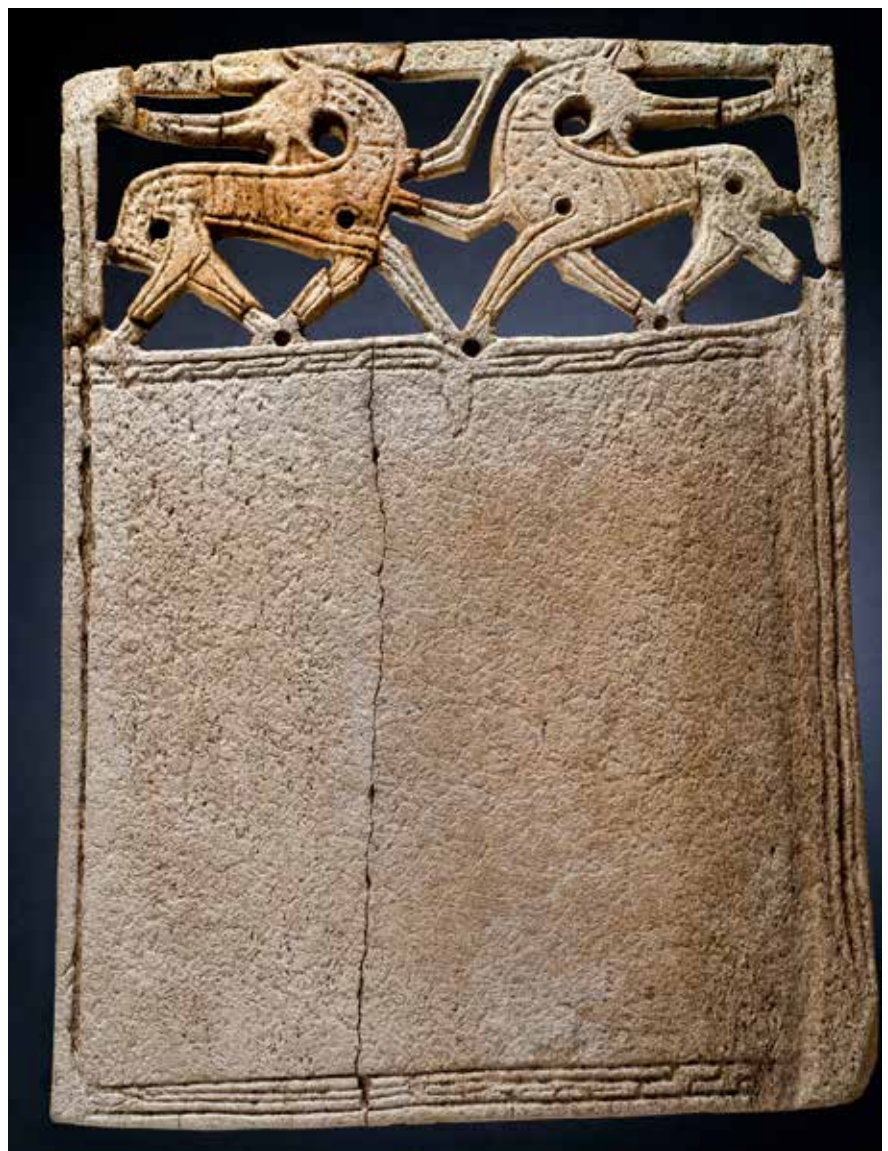
Plasseringa av tufta på eidet med utsikt over den indre leia, gjør at jeg tolker den som en vaktstasjon. Sammenfall i dateringer med enkelte andre tufter tar jeg til inntekt for at Bjarkøyhøvdingenes interesse for Loppa også var militært motivert. Disse tuftene, som ligger ved foten av strandterrassen i Meværbukta, er ikke undersøkt, men trekullprøver fra prøvestikk er datert til jernalder. Det skal sies at tuftene har en avvikende form, størrelse og orientering, som gjør dem vanskelig å relatere til jernalderhus lenger sør. Av øvrige kulturminner i Meværsbukta som også inngår i en jernalderkontekst, kan nevnes to nausttufter av norrøn jernalder karakter og til sammen 7 hellegrøper i Rossmollvika og Yttervær. De siste viser også samisk tilstedeværelse, og også flere andre steder på Loppa er det spor av samisk bosetning i form av hellegrøper, tufter og nausttufter.

Når man ser alle kulturminnene i Mevær-området i sammenheng virker det klart at vi ikke har å gjøre med en jernaldergård i klassisk forstand. Det store innslaget av norrøne kulturminner gir likevel inntrykk av fast bosetning over en viss tid. Min tolkning er at vi har å gjøre med en base underlagt Bjarkøyætta, der vakthold og militære beskyttelse sto sentralt. Oppgavene var knyttet til dens interesser for ressursene i området, for handelen med samene, og for å ha kontroll med handelsveien østover.

Finnmark i mellomalderen

I mellomalderen etableres det en rekke norske fiskevær langs ytterkysten av Finnmark. Mens den økonomiske basis til nå hadde vært jakt og fangst samt handel med pelsverk og andre produkter, snudde interessen nå mot handelsfiske som basis- og eksportnæring. En økt befolkning førte også til at kronas interesser måtte ivaretas gjennom forsvarsverk. Ufred mellom karelere/russere og nordmenn preger hele 12- og 1300 tallet med overfall og drap. At Bjarkøy fortsatt har spilt en sentral rolle, kommer til uttrykk ved karelske overfall og brenning av Bjarkøygården i 1323 og 1349.

Hvordan skulle kongen i denne perioden med ufred beskytte sine områder og økonomiske interesser i nord? Den mest kjente festningen, Vardøhus ble anlagt omkring 1330 som et forsvar mot karelske og russiske angrep fra øst. Et interessant spørsmål er om det fantes andre befestninger som ikke er nevnt i skriftlige kilder langs kysten av Finnmark og om noen av disse er det vi idag kaller mangeromstufter?

Figur 5.5a og b.: Spenner↑ og
→hvalbeinsplate fra kvinnegraven på
Loppasanden. Foto: Foto: Mari Karlstad

Loppa i mellomalderen

Etter slaget på Stiklestad i 1030, måtte Bjarkøyætta avstå Loppa og Loppakalven til kongen, noe som betyr at Loppa må ha stått i en særstilling og vært viktig for kongemakta. I mellomalderen skjer det en forskyvning i bosetningen nordover fra jernalderens «senter» i Meværområdet til Yttervær lengst nord på øya. Betydningen av handelsfiske og nærhet til fiskebankene har trolig vært en avgjørende faktor.

I Yttervær finner vi både kirketuft med kirkegård og to fiskeværshauger. Loppavær, dagens kirkested, er også nevnt i skriftlige kilder og Mevær blir heller ikke forlatt. Vi har altså tre separate og samtidige bygder på Loppa i mellomalderen, nemlig Yttervær, Mevær og Loppavær. Her skal vi se litt nærmere på de to første.

Yttervær

Fiskeværshaugene, som er adskilt av et berg, ligger ca. 50 m sør for kirkegården. I utstrekning er de ca. 30 meter i diameter og har en anslått tykkelse på ca. 2 meter. Professor Håvard Dahl Bratrein gjorde en prøvegravning i den sørligste av de to haugene i 1994, og i de dypeste lagene ble det funnet blant annet baksteheller av grønskifer, randskår av kleberkar, et bukkehorn, en snodd jernhank og store mengder bein fra fisk og pattedyr. Redskapene er typisk for mellomalder. Pattedyrsbeina er bestemt til småfe, altså fra slaktedyr, og viser at det var husdyrhold på stedet. To trekullprøver fra bunnlagene ble datert til perioden 1050–1320, to andre prøver fra høyere har gitt dateringer til 1170–1530.

Arkeologen Keth Lind gjorde i 1999 en begrenset undersøkelse av kirketufta i Yttervær. Den viste spor av to påfølgende bygninger, hvorav

Figur 5.6.: Kirkegård og fiskeværshauger i Yttervær, Loppa. Fiskeværshaugene ligger til høyre for kirkegården og like ved veien. Foto: Reidun Laura Andreassen

den eldste var en liten torvkirke med innvendig trepanel. I denne ble det funnet en sekundær grunnmur som kan skrive seg fra et seinere gravkapell. Det foreligger ingen dateringer fra kirka, men den kan være samtidig med etableringen av fiskeværsbosetningen eller kommet til noe seinere. Lind påpeker at kirka må antas å være yngre enn etableringen av Mariakirka i Tromsø på midten av 1200-tallet, da det er vanskelig å se for seg en tidligere etablering av en kirke lenger nord.

Mangeromstuftene i Mevær

Av kulturminner som kan relateres til mellomalder i Mevær er det særlig mangeromstufta som er framtrepende. Tufta er tidligere beskrevet av Povl Simonsen som en gårdshaug med 22 kvadratiske tufter på toppen. Haugen er gjennomskåret av veien. Når vi nå oppfatter den som ei mangeromstuft eller mangeromsanlegg er det ut fra likheten med andre slike. Anlegget er klart markert med kraftige valler som gir det samme massive preget som noen

av de øvrige mangeromstuftene i Finnmark. Det foreligger to karbondateringer herfra, den ene fra bunnen av profilen mot veien, og den andre fra et av rommene i tufta. De viser en datering til mellom 1290 og 1450.

Litt sør for denne, på vestsiden av bekken som renner gjennom bukta, ligger det nok ei mangeromstuft. Den er langt mindre og noe forstyrret av overflatepløyning, og består av 5 eller 6 rom. En karbondatering fra bunnen viser at tufta kan ha vært i bruk i første halvdel av 1300 tallet.

En mulig tolkning av den store mangeromstufta er at den representerer en videreføring av aktiviteter fra jernalderen, og ble etablert etter at kongen overtok Bjarkøyættas interesser på Loppa. Øyas strategiske beliggenhet som stoppested langs leia mellom sør og nord, må ha spilt en viktig rolle for både jernalderens høvdinger og for kongemakta fra mellomalderen av.

Figur 5.7: Den største gravrøysa i Rossmålvika, Loppa. Foto: Reidun Laura Andreassen

Mer generelt mener jeg mangeromstuftene langs kysten kan knyttes til næringsvirksomhet og handel i området, samt forsvar av denne virksomheten og kontroll over ferdselen ellers. Fra ulike steder langs kysten av Finnmark har vi mengder av spor etter en omfattende villreinsfangst gjennom mellomalderen og opp til 1600 tallet. Denne fangsten virker å overskride lokale behov blant den samiske befolkningen, og må ha utgjort basisen for handel og skattlegging. Mangeromstuftene ved kysten kan ha fungert som oppsamlingsplasser for skinn og kjøtt for videre eksport.

Konklusjon

Finnmarks jernalder og mellomalder begynner å tre fram i lyset gjennom senere års forskning ved UiT-Norges arktiske universitet og ved en intensiv registrering fra Sametinget og Finnmark fylkeskommune. Jernaldersamfunnet langs kysten er preget av en hovedsakelig samisk befolkning som trolig hadde vinteropphold inne i fjordene (se Myrvolls artikkel). Deres næringsvirksomhet besto blant annet av villreinsfangst på øyene og tran/olje-produksjon langs sjøkanten, noe både fangstanlegg og hellegroper vitner om.

I denne artikkelen har jeg pekt på hvordan det i vikingtid ble etablert en norrøn stasjon på Loppa, og satt den i sammenheng med Bjarkøyhøvdingenes virke. Trolig har den samiske fangsten kombinert med kontrollen av ferdselen til Kvitsjøen vært viktig for denne tilstedeværelsen. Kulturminnene som er trukket fram i denne artikkelen ligger alle ved kysten, nærmere bestemt langs seilingsleden fra Loppa gjennom Sørøysundet, Havøysundet og Magerøy-sundet og på ytterkysten av Sørøya, Ingøy, Hjelmsøy og Magerøy. De er alle dokumentasjon på tidligere tiders aktiviteter langs kysten og vitner om hvor viktig ressursene i Finnmark har vært, både for storfolk lenger sør i landet og fremmede makter i øst.

Litteratur:

- Bratrein, Håvard Dahl 2018 *Høvding, jarl, konge*. Tromsø museums skrifter XXXVII.
- Hansen, Lars Ivar og Bjørnar Olsen 2022, *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen, Damm Akademiske.
- Lind, Keth 2003 Yttervær på Loppa øy. *Karlsøy og verden utenfor* Festskrift til professor Håvard Dahl Bratrein. Tromsø museums skrifter XXX.
- Storli, Inger 2018, *Ottars verden*, Orkana akademiske.

Forfatter:

Reidun Laura Andreassen er tidligere fylkeskonservator i Finnmark og har arbeidet med kulturminnevern i hele sin yrkesaktive tid. Hun er utdannet arkeolog og har arbeidet med problemstillinger knyttet til Finnmarks spennende fortid, både steinalder og yngre perioder.

E-post: reidun.laura@dinpost.no

